

Tartu Ülikool
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

Kärri Toomeos-Orglaan

**Eesti jutupärimuse ja trükiste vastasmõjust
inemuinasjuttudes**

Magistritöö

Juhendaja Risto Järv, Ph. D.

Tartu 2008

Sisukord

Sisukord	1
Sissejuhatus	2
1. Rahvajuttude ja kirjanduse suhted	8
2. Muinasjutud trükistes – keelenäited, tõlkejutud, arhiivipublikatsioonid	13
2.1. Lugemisoskus ja raamatukultuur Eestis 19. sajandil	13
2.2. Imemuinasjutud 18.-19. sajandil Eesti trükistes	14
2.3. Vahekokkuvõte	22
3. ILMUNUD ARTIKLID	24
3.1. Vanimatest imemuinasjuttude kirjapanekutest, nende koopiatest ja trüki- versioonidest	26
Imemuinasjutud A. Fr. J. Knüpfferi kogus	27
“Imeline põgenemine” (AT 313C)	32
“Vahetatud mõrsja” (AT 403C) ja “Naine soendiks” (AT 409)	34
C. H. J. von Schlegeli kogutud imemuinasjutud	36
Kokkuvõtteks	36
Kirjandus	37
3.2. Rahvajuttude vahendaja Martin Sohberg	39
“Eesti jututoojad”	41
Rahvajutud “Jututoojates”	46
Sohbergi muinasjuttude stiil	51
3.3. Vaade M. J. Eiseni koostatud rahvajutukogumikele	56
Rahvajuttude klassifikatsioonist	57
Imemuinasjutud Eiseni rahvajutuväljaannetes	60
Kokkuvõte	63
Kasutatud kirjandus	64
4. Trükiste mõju arhiivimaterjalis	67
4.1. Tüpoloogiline vaatlus	67
4.1.1. Kirjandusliku algupäraga jututüübid	68
4.1.2. Eesti autorite muinasjuturedaktsioonid	70
4.1.3. Tuntumad raamatuversioonid	74
4.2. Diakrooniline vaatlus	76
4.2.1. Kogumise varane periood (1816-1837)	76
4.2.2. Esimene aktiivne kogumisperiood (1855-1918)	77
4.2.3. Teine aktiivne kogumisperiood (1919-1944)	78
4.2.4. Sõjajärgne kogumisperiood (1945-1990)	79
Kokkuvõte	82
Kirjandus	84
Summary	91

Sissejuhatus

Alates vendadest Grimmidest on folkloori käsitletud mineviku aardena, mida peab päästma ja säilitama ning kirjaoskuse levimisest tingitud suulise ja kirjaliku kultuuri omavahelises segunemises on nähtud ohtu klassikaliste folkloorižanride püsima-jäämisele (Dégh 1995: 282).

Ka eesti folkloristika on traditsiooniliselt käsitletud oma primaarse uurimis-valdkonnana suulist pärimust ning kirjanduslike mõjudega ainese uurimisest kõrvale jätnud kui ebaautentse. Rahvajutu traditsioonilisust on hinnatud ka teksti tundmise ja aktiivse kasutamise järgi suulises traditsioonis (vt Laugaste 1977: 60).

Ülo Valk tõdeb, et rahvaluule autentsus ja jutustajate usaldusväärsus on olnud peamisteks teemadeks eesti rahvaluule uurimises ja toob välja kolm peamist printsiipi, millest eesti folkloristika autentsuse kontseptsioon lähtub. Nendeks on esiteks vanus, teiseks suulisus ja kolmandaks võimalikult suur ja laia levikuga variantide hulk. Sellest tulenevalt ei esinda üksik variant traditsiooni ning teistest erinev või isikupäraste joontega variant tekitab kahtlusi ja viitab autori loomingule (Valk 2005: 33-38).

Nende printsiipide rakendamisel võib selguda, et autentset materjali, mida uurida, jääb järele üsna vähe.

Näiteks, "Eesti vanasõnade" teadusliku väljaande koostamisel tõsteti uuritavast materjalist kõrvale kõik niisugused tekstid, mis olid selgelt mittetraditsioonilised (individuaallooming, vanasõna moonutatud kujul, tõlked teistest keeltest) ning dubletid mõnest käsikirjalisest või trükitekstist. Ühtekokku osutus ebaautentseks tervelt 48 % (Krikmann 2001: 31-32; vt ka Valk 2005: 37).

Ka eesti imemuinasjuttude teadusliku antoloogia koostamisega seoses, mille töörühmas siinkirjutajagi osaleb, on tekkinud küsimus, mida teha nende juttudega, millel on äratuntavad kirjanduslikud paralleelid. Raamatust sõna-sõnalt maha-kirjutatud jutu kõrvaletõstmine ei tundugi vast nii valuline, seda enam, et neid on kaduvväike osa võrreldes nende üleskirjutustega, millel võib näha seoseid mõne raamatuversiooniga.

Olgu siinkohal toodud üks suhteliselt omapärane näide.

Kui juba voodis olime, siis unejutte meile ei pajatatud. Küll aga räägiti vahel õhtuti enne magamaheitmist köögis muinasjutte ja mitmesuguseid muidki lugusid. Enim kuulnud muinasjutuks oli J. Kunderi “Suur Peeter ja Väike Peeter”. Seda jutustas peaaegu eranditult isa. Ema armastatuimad muinasjutud olid F. R. Kreutzwaldi “Tänulik kuningapoeg” ja “Kullaketrajad”, aga viimane lugu oli lühem ja lihtsam. See algas alles sellest, et “ükskord nõidus kuri nõid ühe tüdruku silla kõrva jõekupuks”. Veel jutustas ema “Tuhkatriinut”, kuidas see pidi tuhasse puistatud läätsed välja noppima ja neist leeme keetma, kuni võõrasema peolt tagasi tuleb, ning F. R. Kreutzwaldi “Vaskjala silla piigat” ja mõningaid teisi M. Kampmanni lugemisraamatu I osas (ema pruugi järgi “kampmannes”) leiduvid muinasjutte.

Isa rääkis peale “Suure Peetri ja Väikese Peetri”, kuidas vanamees koos karuga põldu haris ja laskis karul enne külvamist valida, kas karu tahab “alt või pealt”. Kui karu tahtis alt, tegi mees vilja maha, kui pealt, siis naerid. Nõnda sai karu ikka petta. Veel rääkis ta lugu mehest, kellele surm kutsuti ristiisaks. Ebatavaline ristiisa kinkis ristipojale võime haigeid terveks teha. Oma võimeid võis mees kasutada ainult siis, kui surm haigevoodi jalutsis seisis. Kui ta päetsis seisis, oli abi keelatud. Ükskord kutsuti teda jälle ühe haige juurde. Surm seisis seal päetsis. Mees ütles, et ta haiget terveks teha ei saa. Teda aga paluti väga ja mees laskis süngi ümber pöörata, nõnda et surm sattus jalutsisse. Haige paraneski. Ristiisa sai ristipoja niisuguse vembu peale pahaseks ja viis ta ühte suurde keldrisse, mis oli otsast otsani põlevaid küünlaid täis, mõned pikad, mõned keskmised, mõned päris kustumas juba. Surm seletas, et need on inimeste eluküünlad, kui niisugune küünal lõpuni põleb, siis inimene sureb. Mees küsis, missugune on tema küünal. Surm näitas üht õige väikest jupikest. Ristipoeg püüdes siingi kaval olla: kui ristiisa eemale läks, võttis ta kastist ühe hästi pika küünla, süütas selle põlema, oma jupikese aga puhus ära. Sel hetkel sündis tal kodus laps, aga mees ise kukkus surnult maha.

RKM 425, 9/12 < Saarde – E. Leppik < A. Leppik (1988), ATU 332.

Jutustaja on üles loetlenud hulgaliselt muinasjutte, mis kõik pärinevad tuntud eesti kirjanike muinasjutuväljaannetest. Ka viimaks jutustatud loole leiab vaste kirjandusest – 1862. aastal ilmus sarnane jutt “Kangur ja surm” Mats Kirseli raamatus “Wiis kentsakat ennemuistest juttu”.

Enamasti muidugi selliseid kirjandusallikate loendeid arhiivitekstide juures ei ole ning uurijal tuleb endal järgi uurida, kas üleskirjutatud jutust on mõni raamatuversioon või mitte.

Rahvalaulu puhul tuleks Elmar Pässi arvates kirjandusest laenamisele osutada vähemalt 3-4 sarnase piirjoone ilmnemisel (Päss 1928: 470).

Millest võiks aga lähtuda imemuinasjuttude ja kirjanduse võrdlemisel? Sellele küsimusele püüdsin vastata oma bakalaureusetöös, mis käsitles vendade Grimmide muinasjuttude mõju eesti imemuinasjuttudele (Toomeos-Orglaan 2003). Leidsin siis, et laenamisele osutab sarnane põhisüžee, kontaminatsioon, mitmesugused püsivad jutuelemendid, nt võõrapärased nimed, tunnuslikud lausungid, värsid.

Käesolevas magistritöös on endiselt huvikeskmes muinasjuttude ja kirjanduse omavahelised suhted.

Allikmaterjalina on kasutatud imemuinasjutte sisaldavaid trükiseid 18. sajandi lõpust 20. sajandi alguseni ning imemuinasjuttude käsikirjalisi tekste Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes.

1999. aastal alanud Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes leiduvate imemuinasjuttude digiteerimise tulemusena on loodud elektrooniline imemuinasjuttude andmebaas (vt Järv 2005: 23-26). Tänapäevaks on selle muinasjutukorpuse mahuks 5700 teksti koos Lutsist kogutud juttudega. Käesolevast tööst olen kõrvale jätanud eesti asundustest ja Lutsist kogutud muinasjutud, ning siin kasutatud arhiivitekstide koguarvuks on 5420.

Trükistest leiavad kajastamist baltisaksa ajakirjad ("Beiträge", "Das Inland"), populaarsemad rahvaraamatud (Willmann, Kirsell, Muhel, Sohberg, Eiseni publikatsioonid) ning eesti kirjanike, Kreutzwaldi ja Kunderi, muinasjutukogumikud. Raamatud, mida oma uurimuses kasutan, kuuluvad ühelt poolt kirjanduse diskursusesse, kuid neis avaldatud folkloorne materjal võimaldab neid kasutada ka folkloristlikes uurimustes. Massilektüür või rahvakirjandus, nagu neid trükiseid tihti nimetatakse (vt nt Vinkel 1966), on kirjanduse diskursuses teisejärgulises positsioonis. Ka rahvaluule uurijad ei ole neis sisalduvat materjali enamasti arhiivitekstidega võrdväärseks pidanud.

Lähtun oma töös seisukohast, et arhiivitekstid on suulise esituse kirjalikud fikseeringud ning see, milline on nende seos erinevate käsikirjaliste või trükitekstidega, selgub alles pärast nende allikakriitilist analüüsi.¹

Teksti analüüsimisel tuleb arvestada erinevaid tegureid – teksti arengut ja seotust teiste tekstidega, sotsiaalset funktsiooni, ajalugu, kultuuri. Teksti mõtestamine ja käsitlemine folkloristikas ei ole konstantne, see on aja jooksul pidevalt avardunud ning liikunud mikrotasandilt makrotasandi suunas. Kui ajaloolis-geograafiline meetod oli väga tekstikeskne (toimus teksti esemestamine), siis aja jooksul on teksti kõrval hakatud enam tähelepanu pöörama kontekstile ja esitusele, tänapäeval on folkloor osa suuremast (üldisemast) kultuurikirjeldusest (vt Titon 2003: 69-95). Tekstikesksele lähenemisele on kirjaliku ja suulise traditsiooni uurimise kontekstis ette heidetud selle liigset subjektiivsust (Dégh 1995: 272). Samas sõltub igasugune uurimine alati materjali iseloomust ja võimalustest ning eesti ime- muinasjuttude antoloogia väljaandmise jaoks materjali korrastamisel on niisugune lähenemine ainuvõimalik.

Magistritöö on üles ehitatud neljaosalisena. Esimeses peatükis vaatlen kirjanduse ja rahvaluule vahelisi suhteid ja sellega seonduva autentsuse probleemi käsitlemist eesti folkloristikas. Teises peatükis annan ülevaate imemuinasjuttude allikatest Eestis 18. sajandi lõpust 20. sajandi alguseni, mis on ühtlasi kirjanduslooliseks taustaks kolmandale osale. Imemuinasjutte sisaldavate väljaannete juures olen oluliseks pidanud nende mõju arhiivitekstidele, mitte aga trükiversioonide algupära.

Töö kolmas peatükk koosneb kolmest magistriõpingute ajal ilmunud artiklist. Esimene artikkel “Vanimatest imemuinasjuttude kirjapanekutest, nende koopiatest ja trükiversioonidest” (ptk. 3.1.) puudutab estofiilide tööd eesti pärimustekstide talletamisel ning publitseerimisel. Artiklis on vaatluse all imemuinasjutud Eestimaa Kirjandusliku Ühingu (EKÜ) kogust, millest moodustab suurema osa A. Fr. J. Knüpfferi materjal. Knüpfferi kogus olevaist juttudest on koopia teinud A. H. Neus ning avaldanud need saksakeelde tõlgituna ajakirjas “Das Inland” ja nagu selgub Neusi ja Kreutzwaldi kirjavahetusest, on neil juttudel tähtis roll Kreutzwaldi muinasjutukogumiku sünniloos.

¹ Vt ka Beyer 2003: 81-91.

Teine artikkel – “Rahvajuttude vahendaja Martin Sohberg” (ptk. 3.2.) – keskendub populaarsete rahvaraamatute autori, Martin Sohbergi, “Jututoojate” sarjale. Neis raamatuis on mitmesuguse algupäraga jutte: tõlkelaene, rahvajuttude töötlusi ja autori omaloomingulisi palu. Suur osa “Jututoojates” ilmunud tekstidest osutusid vendade Grimmide muinasjuttude mugandusteks, mis on mõju avaldanud ka arhiivitekstidele.

Kolmas artikkel “Vaade M. J. Eiseni koostatud rahvajutukogumikele” keskendub M. J. Eiseni rahvaluule kogumistöole ning rahvajuttude publitseerimisele. Eisen kogus rahvaluulet eesmärgiga neid avaldada. Rahvajutuväljaannete koostamisel on Eisen lähtunud kahest põhilisest printsiibist:

- a) jutud on avaldatud originaalilähedaselt ning sisaldavad andmeid kogujate ja jutustajate kohta;
- b) jutud on mitme variandi põhjal loodud või ümber töötatud.

Artiklis vaadatakse ka seda, kuidas Eisen rahvajutte liigitab ning missuguseid termineid ta rahvajuttude puhul kasutab.

Magistritöö neljas osa keskendub arhiivitekstidele. Lähema vaatluse all on kirjandusliku algupäraga jututüübid ning eesti autorite muinasjuturedaktsioonidele tuginevad arhiivitekstid. Ühes alapunktides tuuakse ülevaade neist konkreetsetest raamatuversioonidest, mis on kõige enam arhiivitekste mõjutanud. Trükiste mõju imemuinasjuttudele leiab käsitlemist ka diakrooniliselt rahvaluule kogumisperioodidele keskendudes.

Imemuinasjutte sisaldavate trükiste leidmiseks kasutasin Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiiviraamatukogu registrit vanema kirjanduse kohta ja bibliograafiaid “Eestikeelne raamat 1525-1850” (2000), “Eestikeelne raamat 1851-1900” (1995). Bibliograafiates on vanema perioodi trükised järjestatud kronoloogiliselt, järgneva perioodi omad aga alfabeetiliselt autori ja anonüümsete teoste pealkirjade järgi. Tõlgitud teosed, mille autorit ei ole tiitellehel märgitud ning mida bibliografeerimise käigus välja selgitada ei ole õnnestunud, on reastatud pealkirja järgi, mitme autori loomingu sisaldavad raamatud vastavalt kogumiku koostajast lähtuvalt (ER 1995: 7).

Väga olulist informatsiooni selle kohta, milliseid rahvaraamatuid 19. sajandil Eestis üldse välja anti, ning millistest väljaannetest tasub rahvajutte otsida, sain Aarne Vinkeli ja Ingrid Loosme töödest (vt Vinkel 1961; Vinkel 1966; Loosme 1966).

Lisaks juba eelmainitud Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu registrile ja bibliograafiatele olen rahvajutuväljaannete leidmisel toetunud ka Pille Kippari koostatud bibliograafiakartoteegile trükis avaldatud loomamuinasjuttude kohta². Kartoteegist võib leida küll mitmeid viiteid imemuinasjuttude leiduvuse, mitte aga tüübi või autori kohta. Nüüdseks on seda kartoteeki juba täiendatud mitmete 19. sajandil ilmunud rahvaraamatute osas (näiteks Grimmide muinasjuttude tõlked, M. Sohbergi, M. J. Eiseni, J. Kõrvi, J. Kunderi jt jutuväljaanded).

² Kartoteek asub Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas ning on osaliselt arvutisse digiteerituna imemuinasjutu projekti tööühma kasutada.

1. Rahvajuttude ja kirjanduse suhted

Muinasjutt oli 17. sajandil Prantsusmaal väga populaarne žanr, mida harrastati peamiselt kõrgseltskonna daamide seas (d'Alnoy, de La Force, de Brion jt). Ainest muinasjuttudeks saadi varasemast kirjandustraditsioonist. Prantsusmaalt levisid need raamatud nii originaalide kui tõlgete kaudu teistesse maadesse, kus neid kasutati sageli koolikirjanduses. Saksamaale jõudsid prantsuse muinasjuturaamatud nii originaalis kui ka sõna-sõnaliste tõlgetena ning üsna kohe hakkas ilmuma ka adapteeritud väljaandeid. 18. sajandil muutusid muinasjutuväljaanded Saksamaal väga populaarseks ning avaldati hulgaliselt erinevate autorite jutukogumikke (Musäus, Tieck, Wieland), tipnes see aga vendade Grimmide kogumikuga “Kinder- und Hausmärchen”. Vendade Grimmide esimene muinasjutukogumik ilmus 1812. aastal. Järgmisi väljaandeid täiendati uute muinasjuttudega ja nii sisaldas 1857. aasta väljaanne juba 210 juttu (Bolte; Polívka 1930: 473-480; vt Grätz 1988: 19-32; Bottigheimer 2003: 64-66).

Rahvapärимuse väärtustamisel on Jacob ja Wilhelm Grimmi töö kahtlemata oluline, kuid nagu mitmed uurijad on selgitanud, ei sisalda nende kogumik mitte “lihtrahvalt” üleskirjutatud jutte vaid hoopis kirjaoskusega keskklassilt, kes on oma jutud võtnud erinevatest kirjanduslikest allikatest (Beyer 2000: 62-63). Nii on mõned nende jutukogumikus leiduvad muinasjutud tuntud kirjanduses juba varasemast ajast Giambattista Basile, Charles Perrault' ja Madam d'Aulnoy' vahendusel (“Saabastega kass”, “Punamütsike”, “Okasroosike”). Peale muinasjuttude ja naljandite sai “Kinder- und Hausmärchen” ainest ka keskaja rüütliromaanidest ja -novellidest. Sellist materjali, mis väidetavalt pärineb suulisest traditsioonist, kuid tegelikult osutub autoriloominguks, on nimetatud ka “võltpärimuseks”. Alan Dundes paigutabki Grimmide “Kinder- und Hausmärchen'i” siia rühma, James Macphersoni “Ossiani laulude” ning Elias Lönnroti “Kalevala” kõrvale (Dundes 2002: 92-93). Eestisse jõudsid Grimmide muinasjuttude tõlked 19. sajandi keskel, Soomes näiteks ilmusid esimesed Grimmide tõlked 1848. aastal (Apo 1986: 61).

Jututraditsiooni ja kirjanduse, eriti trükikirjanduse, tihedatele suhetele on viidanud mitmed autorid. Linda Déghi meelest ei ole alust arvata, et jututraditsioon võiks üldse iseseisvalt ja kirjanduse mõjudeta eksisteerida. Tema sõnul on need

teineteisest sõltuvad ja nende eraldamine on ühtviisi võimatu ning asjatu (Dégh 1995: 268-293). Järjest enam on jõutud arusaamisele, et seoseid kirjanduse ja rahvaluule vahel ei peaks otsima alates 18. sajandist, mil kirjaoskus hakkas levima, vaid juba palju varasemast ajast (Schenda 1993: 219-221). Jürgen Beyer leiab, et rahvaluule kogudes sisalduvad üleskirjutused kajastavadki vaid nende kirjapanemisaegse raamatukultuuri suulisi esitusi (Beyer 2000: 63).

Ruth Bottigheimer osutab sellele, et imemuinasjutte (ATU 300-749) ei ole dokumenteeritud enne trükikunsti jõudmist Euroopasse 15. sajandil, erinevalt teistest rahvajutužanritest, näiteks naljanditest (*Schwank*), mille kohta on andmeid juba keskajast, üksikutel juhtudel ka varem antiigist. Tema meelest on imemuinasjutu žanr tervikuna kirjanduslikku algupära ja tihedalt seotud trükikirjanduse arengu ja levikuga Euroopas (Bottigheimer 2003: 58-59).

Alates Albert Wesselski kriitikast Walter Andersoni enesekontrolli seadusele on kõneldud kirjandusest kui jutte stabiliseerivast faktorist. Kirjandus fikseerib teksti ja selles leiduvad elemendid ning kindlustab nende püsimit jututraditsioonis (Wesselski 1931: 127-131; vt ka Bottigheimer 2003: 65-66; Dégh 1995: 268). Samuti on trükistel oluline roll juttude levikul. Bottigheimeri sõnul on raamatud tihti efektiivsemad juttude levitajad kui jutustajad (Bottigheimer 2003: 59).

Kirjanduse mõjud on eesti rahvaluule uurimises tõstatanud samuti autentsuse küsimuse. Järgnevalt mõningaid näiteid selle probleemi käsitlemisest eesti teadus-kirjanduses.

Oskar Loorits on kirjandusest pärinevate motiivide omaksvõttu rahva hulgas ning selle kajastusi arhiivimaterjali seas täheldades tõstnud küsimuse, kas ei peaks rohkem tähelepanu pöörama kirjanduse mõjutuste võimalikkusele ja nende väljaselgitamisele rahvaluule repertuaaris: “*Isegi siis, kui meil ei tarvitse iga kord kohe võltsimisest ja otsesest plagieerimisest kurta, kas ei tuleks meil ikkagi tõsisemalt arvestada näit. Grimmi, Anderseni, Kreutzwaldi, Kunderi jt., eriti aga veel Eiseni rahvaraamatute sugestiooni, et osaliselt selgitada mõistatust, miks mõned terminid, motiivid ja redaktsioonid näikse meie vanavarakogujate hulgas nii populaarsed ja moes, kuna teisi nagu ei tuntagi, kuigi hilisemal kontrollil need osutuvad rahvatraditsioonis sageli veel pareminigi juurdunuteks?*” (Loorits 1934: 168).

Eduard Laugaste pöörab oma artiklis “Raamat folkloristliku rahvatraditsiooni edasikandjana” neile tendentsidele tähelepanu, märkides, et samavõrd, kui folkloor levib suuliselt, levib ta ka kirjalikult ja trükituna. Trükistest laenatakse nii terveid luuletekste, üksikuid motiive kui mütoloogilisi nimesid (Laugaste 1935: 445).

1965. aastal juhib folklorist Ülo Tedre samuti tähelepanu vajadusele uurida põhjalikumalt kirjanduse ja rahvaluule omavahelisi suhteid, nentides, et kui rahvaluule mõjudele kirjanduses ongi tähelepanu pööratud, siis vastupidiseid tendentse on käsitletud väga vähe (Tedre 1965: 736).

Uurimise vajalikkuse tõdemisest vähemalt rahvajutu-uurimises kaugemale siiski ei jõutud.

Valdavalt on eesti rahvajutu uurimine lähtunud suulisuse printsiibist. Väärtust omistatakse enamasti vaid rangelt suulisele pärimusele, kirjanduslike mõjudega tekstid kui ebaautentsed jäetakse kas päris välja või lisatakse mööndustega (vrd. Krikmann 2001: 54).

Antoloogia “Eesti muinasjutud” (1967) annab esimese suurema ülevaate eesti muinasjuturepertuaarist. Richard Viidalepa järelsõnast selgub, et antoloogiast on välja jäetud niisugused teisendid, milles trükiteose mõju on äratuntav. Samas nendib ta, et kirjanduse mõju võib avalduda mitmeti ning pole alati läbinähtav (Viidalepp 1967: 484).

Eesti imemuinasjuttude tüübimonograafiatest (vt Kalmre 1989, Laurimaa 1999, Vahtramäe 2003) selgub aga, et see teoreetiline ideaal ei ole siiski teostatav, kuna kirjanduslike mõjustuste määr ei ole alati selge. Sageli ongi uurija kasutuses olev empiiriline materjal juba sulam kirjandusest ja rahvatraditsioonist, millele viitab ka Eda Kalmre “Tuhkatriinu” (ATU 510A) analüüsis. Tema sõnul teeb eesti muinasjutu monograafia koostamise raskeks see, et aktiivne pärimuse talletamine toimus ajal, mil mitmete kirjameeste jutukogud olid rahvajuttu juba mõjustama pääsenud (Kalmre 1989: 145). Samas tuleb märkida, et kõik seni koostatud imemuinasjuttude monograafiad ongi keskendunud kirjanduslikele jututüüpidele, mille põhiallikaks on Grimmide muinasjutukogu – “Tuhkatriinu” (ATU 510A/ KHM 21, vt Kalmre 1989), “Vahetatud mõrsja” (AT 403B/ KHM 13, vt Laurimaa 1999)³ ja “Abistaja nimi” (ATU 500/ KHM 55, vt Vahtramäe 2003).⁴

³ Tüübnumber 403B lähtub Aarne-Thompsoni kataloogist ning seal toodud tüübikirjelduse järgi on tegemist Grimmide muinasjutuga “Kolm meest metsas”. Uues ATU kataloogis on vendade Grimmide

Jututüübi “Abistaja nimi” (ATU 500) monograafias märgib Ell Vahtramäe, et ta käsitleb trükistest mõjustatud üleskirjutusi “*rahvakultuuri osana, mis sisaldavad endas informatsiooni rahvajuttude levikuviiside, suulisesse pärimusse läinud motiivide ning rahva kirjandusliku maitse ja eelistuste kohta*” (Vahtramäe 2003: 39).

Eesti loomamuinasjuttude antoloogiast “Loomad, linnud, putukad” (1997) ei ole samuti trükistest mõjutatud teiseid kõrvale jäetud. Eesti loomamuinasjuttude tüpologia sisaldab arhiivis leiduvate üleskirjutuste kõrval viiteid ka kõigile trükistele, kus on loomamuinasjutte ilmunud ning antoloogia lõpus olevais tüübi-kommentaaris leidub andmeid nii jutu leviku, rahvusvaheliste paralleelide kui kirjandusliku mõju kohta (Kippar 1986: 20-30).

Esimesena hakati eesti vanasõnade teadusliku antoloogia väljaandmise käigus välja selgitama arhiivi saadetud tekstide kirjalikke allikaid.⁵ Lõpp-kokkuvõtteks tõdeti, et sekundaartraditsiooni silmas pidades on potentsiaalseks allikaks ilmselt iga trükis, mis sisaldab pärimuslikku ainet. Näitena võiks tuua kasvõi vanasõnade mahakirjutused võõrkeele õpikuist (vt EV 1980: 42). Osutus ekslikuks oletus, et estofiilide tööd ei pääsenud suulist pärimust otseselt mõjutama, kuna need olid valdavalt saksakeelsed ning mõeldud haritlastele. Kaudseid teid mööda võisid nende materjalid siiski laiema publiku ette jõuda, sest vanemate eestikeelsete raamatute, kalendrite ja õpikute koostajad kasutasid sageli just nende töid, nagu näitab ilmekalt ka Anton Thor Helle grammatikas ilmunud mõistatuste leidumine Willmanni koostatud rahvaraamatus “Juttud ja Teggud” (vt Anderson 1925). Mahakirjutuste allikateks on osutunud isegi teaduslikud väljaanded. Nii on teada, et Jakob Hurda ja Mihkel Veske koostatud rahvalaulude kogumikest võetud laule avaldasid kooliõpikute, laulikute ja kalendrite koostajad, ning sealt omandatuna on mitmeid üleskirjutusi jõudnud taas arhiivi (Laugaste 1935: 446).

muinasjutule viitavad variandid paigutatud jututüübi 403 alla. Samas erineb Grimmide süžee, mis keskendub tasu-karistuse teemale, teistest jututüübi 403 süžeedest, kus on põhirõhk naise vahetamisel. Seega arvan, et Grimmide muinasjutust lähtuvat süžeed tuleks jätkuvalt eraldi redaktsioonina tähistada nagu varem AT kataloogis, või paigutada teiste tasu-karistus tüüpi juttude hulka, millele vastavaid süžeesid on kirjeldatud jututüübi 480 juures.

⁴ Grimmide muinasjutt kannab nime “Rumpelstiltsen”.

⁵ Valminud on ka Rein Saukase koostatud mahukas mõistatuste allikalugu (Saukas 2005a, 2005b, 2007).

Ülo Valk, püstitanud küsimuse, kas autentsus on üldse vajalik, leiab, et see annab uurimisele väga vähe juurde, igal juhul ei aita piiritleda uuritavat materjali ja varem või hiljem autentsuse kriteeriumist tõenäoliselt loobutakse. Küll aga on see omal kohal allikakriitilistes uurimustes (Valk 2005: 38).

2. Muinasjutud trükistes – keelenäited, tõlkejutud, arhiivipublikatsioonid

2.1. Lugemisoskus ja raamatukultuur Eestis 19. sajandil

Rahvaluule aktiivne kogumine algas Eestis 19. sajandi II poolel, mil kirjaoskus oli muutunud valdavaks. 1896. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmeil moodustas kirjaoskajate hulk Eestimaal 95 ja Liivimaal 92 protsenti elanikkonnast (Aarma 1990: 211). Võrdluseks olgu toodud, et 18. sajandi lõpul oskas Lõuna-Eestis lugeda pisut üle 50 ning Põhja-Eestis ligi 42 protsenti täiskasvanud elanikkonnast (Aarma 1990: 181). Kuna 19. sajandi alguses olid haldamisprobleemide tõttu mitmed koolid suletud, jäi lugemisoskuse omandamine põhiliselt koduõpetuse hooleks. Talurahvaseadusega vastuvõetud koolikohustuse rakendamiseks rajati 19. sajandi teisel kümnendil valla- ja kihelkonnakoolide võrgustik, tänu millele hakkas kirjaoskus jällegi levima (Noodla, 1975: 1368-1389).

Eduard Laugaste märgib, et raamatu mõjust saab rääkida alles seal, kus kirjaoskus on laiemalt levinud ning ilmunud pärimust sisaldavad ja suuremale lugejaskonnale suunatud väljaanded (rahvaraamatud, perioodika ja koolikirjandus) (Laugaste 1935: 445). Rahva lugemisloo uurijad pööravad seevastu tähelepanu asjaolule, et raamatukultuurist võisid osa saada ka kirjaoskamatud. Selleks piisas vaid mõnest lugeda oskavast inimesest, kes teistele õhtustel koosviibimistel raamatut ette luges või ümber jutustas. Ettelugemine oli terves Euroopas veel 19. sajandil üldlevinud raamatute lugemise viise (Schenda 1993: 222-223; Noodla 1975: 1372-1373). Üheks lugemise vormiks peetakse ka ühislugemist ehk ettelugemist, nii said raamatute sisust osa ka need, kes kirjaoskajate hulka tegelikult ei kuulunud. Rudolf Schenda märgib, et ettelugemise situatsiooni võib vaadelda kui segu kirjalikust ja suulisest kultuurist. See tähendab, et kuulaja jaoks sarnaneb ettelugemise situatsioon mõneti jutustamise situatsiooniga ning eeldused sekundaartraditsiooni tekkeks on siin paremad, kui näiteks individuaalsel lugemisel (Schenda 1993: 217-222). Etteloetut võidi hiljem omavahel arutada, kommenteerida ning uuesti üle lugeda, mis omakorda kinnistas kuulnud juttude süžeid ning elemente.

Ettelugejateks olid alguses peamiselt köstrid, koolmeistrid, mõisaametnikud, aga ka talupojad. Sellistest lugemisgruppidest kasvasid välja iseõppijad, kellest said hiljem sageli koolmeistrid ja vallaametnikud, need, kes olid ka ühed peamised

rahvaluule üleskirjutajad ning Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni korrespondendid 19. sajandi lõpukümnenditel (Noodla 1986: 28-29).

19. sajandi alguse Eesti kirjandust ilmestas põhiosas veel vaimulik kirjavara. Luteri kirikust võrsunud pietistlik liikumine pidas oluliseks rahva harimiseks vaimuliku kirjanduse levitamist. Sajandi alguses tuli vaimuliku kirjanduse (katekismus, palve-, laulu- ja jutluseraamatud) kõrvale poolilmalikke tõlkejutte, milles jutustati tõsiusklike vagast elust (EKA I: 320-321). 1820. aastatel oli kooliõpetus veel halval järjel, piirdudes sageli vaid lugema õpetamisega. Selleks kasutati aabits-katekismust, mis sisaldas vaid tähestikku, veerimisharjutusi ning katekismust (EKA I : 328-329).

1840. aastatel hakkasid levima sentimentaalsed juturaamatud, millele lisandusid robinsonaadid, röövljutud ja ajaloolised seiklusjutud. Tegemist oli enamasti saksa rahvaraamatute mugandustega, mille tõlkijaiks olid juba eesti soost mehed, kes tegelesid sageli ka raamatute levitamise ja köitmisega (EKA I: 427). Sajandi keskel hakati välja andma rahvaraamatuid laulude, muistendite ja muinasjuttudega.

Mõiste *rahvaraamat* tähistab eesti kirjandusloos peamiselt 19. sajandil levinud väikseformaadilist, pehmeaaneliste ning sageli ühest lehepoognast koosnevat ja seetõttu ka odavat trükist. Rahvaraamatu sünonüümina on lehepoognast lähtudes kasutatud ka sõna “vihik” või “vihk”. Sarnane terminikasutus näib esinevat ka Soomes, kus vastavat kirjandust tähistatakse sõnadega *kansankirja* (rahvaraamat) ning *arkki* (trükipoogen) (Apo 1986: 58-63).⁶

Eesti rahvaraamatust on ulatusliku uurimuse kirjutanud kirjandusloolane Aarne Vinkel (1966). Rahvaraamat hõlmab endas nii juturaamatuid, laulikuid, kalendreid, rahvalikke arstiraamatuid, unenäoseletajaid ehk siis kõike, mis oli mõeldud laiadele rahvahulkadele. (Vinkel 1966: 41-42).

2.2. Imemuinasjutud 18.-19. sajandil Eesti trükistes

Esimeseks imemuinasjutte sisaldavaks trükiseks peetakse 1551. aastal Veneetsias ilmunud G. F. Straparola raamatut “Piacevole Notti” (Bottigheimer 2003: 57).

⁶ Vrd *chapbook*, *Volksbuch*.

Muinasjutte sisaldavate raamatute traditsioon sai eriti populaarseks 17. sajandil Prantsusmaal õukonna ning keskklassi meelelahutusena. Vaatamata sellele, et tiitellehel osutati, justkui on kirjapanija kuulnud juttu mõnelt vanalt teenrilt või ammelt ehk siis suulisest traditsioonist, on enamasti tegemist ikkagi mugandustega antiikmütoloogiast või erinevate kirjanike teostest. Saksamaale jõudsid need *fee-*jutud originaalide või tõlgete kaudu 18. sajandil (vt Grätz 1988: 19-44) ning sealt ka Eestisse. Võrdlemisi sarnaseid kirjanduslikke olusid ning tendentse 19. sajandil on välja toodud näiteks Soomes (vt Apo 1986: 58-63) ning ka mujal Euroopas (vt ka Beyer 2003: 81-82). Huvitava paralleelina võib tuua Kreeka, kus esimestest rahvaraamatutest on andmeid juba 16. sajandist, 19. sajandist alates saab aga rääkida eliitkirjandusest ja massikirjandusest. Rahvajutu väljaanded (*Populärmärchen*) kuulusid samasse kategooriasse teiste populaarsete väljaannetega (rahvaraamat, populaarsed romaanid, kalendrid jne). Tiitellehed viitasid enamasti muinasjuttudele, kuid tegelikult sisaldasid need igasugust folkloorset materjali – muistendeid naljandeid, lühijutte, luuletusi, mõistatusi jne (Kaliambou 2007: 60-72).

Vanim teadaolev eestikeelne muinasjutte sisaldav väljaanne on **Friedrich Wilhelm Willmanni** “Juttud ja Teggud” (1782). Tegemist on valmide ja muinasjuttude kogumikuga, mis on tõlgitud Gotthard Friedrich Stenderi läti keelsest raamatust “Pasakkas un Stahsti” (1766). Stender on raamatu koostamisel lähtunud omakorda saksa kirjandusest, mis on toetunud erinevatele kirjanduslikele allikatele antiigist renessansikirjanduseni (EKA I 1965: 272). Walter Andersoni andmeil on Willmann Stenderi 90 jutust ja valmist eesti keelde tõlkinud 86. Neile lisaks on eestikeelsele väljaandele lisatud õpetusi mesinduse ja loomapidamise kohta ning mõistatusi Anton Thor Helle grammatikast (Anderson 1925: 389, 409). Eesti mõistatuste allikaloo uurija Rein Saukas (2005a: 39) viitab Willmanni raamatule kui teetähisele, millest alates hakkas ilmuma folkloorse sisuga trükiseid eesti keeles. Juttude osas võib Willmanni raamatut pidada tõesti vanimaks teadaolevaks trükiseks, mis sisaldab eestikeelseid jutte.⁷ Raamatus ilmunud proosavalmidele ja juttudele leidub paralleele kõige rohkem loomamuinasjuttude hulgas, kuid mitmed süžeed on tuntud ka teiste muinasjutuliikide seas (vt Anderson 1925: 410-411). Kogumikus

⁷ Aarne Vinkeli sõnul võis Willmanni raamatule sarnast repertuaari sisaldada ka Johann Martin v. Hehni lõuna-eesti keelne juttude ja valmide kogumik “Jutto nink Moistukõnne, Ma-Rahwa Tullus nink Röömustamisses trükkitu” (1778), mida pole aga säilinud (EKA I 1965: 267).

leidub kaks imemuinasjutuna käsitletavat süžeed. Need on eksempli ja jutlusekirjanduses levinud motiividele toetuv “Surm ja noor mees” (XLIV) (Aa 332*, ATU 335, Surma sõnumid) ning ka Aisopose valmist tuntud “Puuraiuja” (LXXIV) (ATU 729, Kuldkirves). Raamatu ülesehitus, kus igale valmile ja jutule järgneb kristlik õpetus või manitsus, järgib ajastule omaselt vaimuliku kirjanduse traditsiooni.

Willmanni “Juttud ja Teggud” on välja antud neljas trükis (II 1787, III 1804, IV 1838)⁸, mis osutab selle raamatu populaarsusele. Lisaks avaldati Willmanni proosavalme ja jutte ka teistes väljaannetes, näiteks Lindforski kirjastuse poolt väljaantud “Eesti-Ma Rahwa Kalendris” (EKA I 1965: 255) ning C. J. Erdmanni koostatud rahvaraamatus “Luigetiik ja weel wiis õpetliku jutu Eestirahwale ning mõned jutujätkud ehk loe ja naera” (1875).

Eesti muinasjuttude esimeseks publitseerijaks võib pidada **Johann Heinrich Rosenplänterit**, kes avaldas ajakirja “Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache” (1813-1832) eri numbrites aastatel 1816 ja 1818 ühtekokku 24 eesti rahvajuttu (Anderson 1933: 15-17). Ajakirjas avaldatud juttude hulgas leidub kõige rohkem loomajutte, kuid muuhulgas on avaldatud ka kaks imemuinasjuttu – “Kaks wenda ja külm” (ATU 564, Imeline söögikott) ning “Die Wahrheit und die Lüge. Eine Erzählung” (ATU 613, Rikas vend ja vaene vend). Jutust “Kaks wenda ja külm” on EKÜ kogus⁹ säilinud käsikirjaline variant.

Saksakeelses “Beiträges” publitseeritud tekstid olid eeskätt mõeldud keelenäideteks eesti keele paremaks tundmaõppimiseks (Laugaste 1962: 331). Folkloorsete tekstide kasutamist keelenäidetena oli praktiseeritud juba pikka aega, kuid valdavalt toodi näiteid lühivormidest (vanasõnad, mõistatused) ja rahvalauludest. Lühivormide allikaloo on oma töödes üksikasjadeni lahti harutanud Arvo Krikmann ja Rein Saukas (vt Krikmann 1986; Saukas 2005a, 2005b, 2007). Annisti sõnul kasutati rahvajutte keelenäidetena tunduvalt harvem (Annist 1966: 41). Selles valguses on “Beiträges” avaldatud muinasjutud mõistagi tähelepanuväärsed. Umbes samast ajast pärinevad **Christian Hieronymus Justus Schlegeli** reisikirjas

⁸ Alates kolmandast trükist kandis raamat pealkirja “Juttud ja Moistatused”. Muidu haruldasest esimesest trükist, millest on teada vaid üks eksemplar Göttingenis, on ilmunud maksimileväljaanne “Loomingu Raamatukogus” (1975, nr 47-52).

⁹ EKÜ, F 232m, i 59/62 (5) < J. H. Rosenplänter, ATU 564 (Imeline söögikott).

“Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815” (1830)¹⁰ avaldatud kaks eesti muinasjuttu saksakeelses tõlkes jututüüpidest “Ilma käteta tüdruk” (ATU 706) ja “Puusärgi valvur” (ATU 307). Schlegel pööras rohkem tähelepanu rahvalaulule ja muusikale, sestap sisaldab tema reisikiri etnograafiliste ja olustikuliste kirjelduste kõrval mitmeid laulutekste ning noodistusi (vt ka ptk 3.1).

Saksa keelde tõlgitud eesti muinasjutte avaldas ajakirjas “Das Inland” (1836-1863) **Alexander Heinrich Neus** (vt ptk. 3.1.). Mitmed laulud ja jutud, mis “Inlandis” ilmusid, pärinevad Knüpfferi kogust. Nii “Beiträge” kui “Inland” olid saksakeelsed teaduslikud väljaanded ning mõeldud eelkõige saksa haritlastele. Erinevalt “Beiträgest” ilmus Neusi väljaandes folkloorne materjal saksa keeles. See näitab, et enam ei ole tegemist pelgalt keelenäidetega, vaid eesti pärimusteksti sisulise tutvustamisega ning sooviga väärtustada siinset pärimuskultuuri sarnaselt teiste Euroopa rahvaste omaga. Annisti sõnul on tegemist uue ajajärguga, mille versta-postiks võib pidada 1839. aastal toimunud Õpetatud Eesti Seltsi koosolekut, kus Faehmann tutvustas eesti müütilisi muistendeid (Annist 1966: 44-45). Annist märgib samas, et need müüdid ärgitasid baltisaksa ringkonnas suuremat huvi eesti proosapärimuse vastu ning löid soodsa pinnase ka Kreutzwaldi hilisemale rahvajuttude publitseerimisele.

¹⁰ Reisikirjade viiendas köites kajastub tema 1897. aasta juunikuu reis Järva- ja Virumaale. Schlegel kiidab eestlaste töökust, kirjutab pikemalt laulust (riimita laulust, mida peab eestlastele omaseks ning riimilisest laulust, mis on laenatud) ning improvisatsioonist. Selles köites on palju näiteid eesti regivärsist, tantsudest, vanasõnadest, mõistatustest, muinasjuttude jutustamisest, torupillist. Laulud on esitatud eesti keeles, mille juurde on lisatud saksakeelsed tõlked.

1843. aastal pidas ÕES koosolekul C. J. Paucker ettekande Schlegelist ja tema töödest. Schlegel oli saanud Eestimaa Kirjandusliku Ühingu (EKÜ) auliikmeks, kuid suri enne, kui audiplom talle üle anda jõuti. 1847 avaldati see sama kõne ka trükituna seltsi ajakirjas “Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands.” Pool sajandit hiljem, 1896. aastal ilmus ÕES-i toimetistes taastrükk Schlegeli 1787. aastal “Teutsche Merkuris” avaldatud artiklist. Järgnevatel aastatel (1897-1898) tutvustas Oskar Kallas “Postimehes” Schlegeli reisiraamatutes leiduvaid märkmeid eestlaste ning nende traditsioonide kohta (peamiselt I ja V köitest).

Hiljem on Schlegeli reisiraamatutes leiduvat materjali analüüsinud mitmed uurijad. Etnograafilist materjali on analüüsinud Ants Viires (1959), rahvalaule ja -viise Herbert Tampere (1976), mõistatuste allikaid avanud Rein Saukas (2005a).

Otsestama tõuke muinasjuttude üleskirjutamiseks ja avaldamiseks sai **Friedrich Reinhold Kreutzwald** ajakirjas "Das Inland" ilmunud Knüpfferi muinasjuttude tõlgetest (vt ptk. 3.1). Nagu Kreutzwaldi ja Neusi kirjavahetusest selgub, ei ole eesti kirjamees rahul "Inlandis" avaldatud Knüpfferi muinasjutuga "Der dankbare Königssohn" (Inland 1847: 307) ning paneb Neusi pealekäämisel mõne aja möödudes kirja omapoolse versiooni, mis kannab isegi sarnast pealkirja. Muinasjutt "Tänulik vürstipoeg" loeti ette ÕESis ja avaldati saksakeelsena ajakirjas "Das Inland" (1849, nr 45, vrd. 765) ning ÕESi Toimetistes (Verg. GEG II: 3, lk 74-93)¹¹ (Annist 1966: 60). Neusi ja Schiefneri pealekäämisel kirja pandud rahvajutte ei õnnestu Kreutzwaldil nii poliitilistel kui ka majanduslikel põhjustel Eestis tervikkogumikuna avaldada. Algul Fr. Russowi ja hiljem juba Kreutzwaldi enda initsiatiivil ilmuvad aastatel 1860-1865 kolm vihikut, mis sisaldavad juttudele lisaks ka rahvalaule ("Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja Wannad laulud" 1. vihik 1860, 2. 1864 ja 3. 1865) (Annist 1966: 68-81). Tervikväljaanne "Eesti rahva ennemuistsed jutud" ilmub lõpuks Soome Kirjanduse Seltsi abiga 1866. aastal Helsingis (2. trükk ilmus Tartus Lakkmanni kirjastuses 1875. aastal). Väljaanne sisaldab 43 muinasjuttu ja 18 muistendit. Jutuliigiti on kõige rohkem imemuinasjutte (25), muinasjutte rumalast kuradist on neli, novellilaadseid kolm, legendilisi üks ning kahes jutus esineb mitme jutuliigi motiive ("Võllamehikesed", AT 326, 1000, 1567, Aarne S 1 ja S 18; "Haruldane naise truudus", AT 882, 613).¹² Lisaks neile on kogumikus kolm naljandit, kaks muistendit ning viis juttu, mis kasutavad motiive nii muistenditest kui muinasjuttudest, kuid nende ümbertöötatus ei võimalda neid ühegi kindla jututüübiga siduda.¹³

Kreutzwaldi jutustamislaad on isikupärane ning toetub oma aja kirjanduslikele eeskujudele. Nagu Annist on välja selgitanud, esineb Kreutzwaldi juttudes kattuvaid motiive ja jutusüžeesid mitmete teiste autorite juttudega (Hebel, Grimm, Marbach, Tieck, Museäus, Perrault) (Annist 1966: 361-363). Suures osas on Kreutzwald oma juttude üleskirjutamisel toetunud rahvapärimusele, samas on ta

¹¹ "Der dankbare Fürstensohn. Estnisches Volksmärchen. Mitgetheilt vom Dr. Fr. Kreutzwald". Eestikeelsena ilmus sama jutt "Maailmas" (1850).

¹² Kreutzwaldi juttude puhul toetun Annisti tüpologiseerimisele (vt Annist 1966).

¹³ Vt samuti Annisti statistilist ülevaadet, kus ta on kokku arvestanud kõik, ka kontaminatsioonid esinevad jututüübid (Annist 1966: 287-292).

traditsioonilised motiivid ümberkujundanud. Seega ei ole tegemist mitte niivõrd vahendaja kui loova jutustajaga, kes ilmestab jutte eripäraste motiividega ning liidab omavahel erinevaid episoode. Sellist loomevabadust võib kasutada iga jutustaja (vt nt Jaan Sandra kohta (Järv 2004: 276-287)). Küsimuse, kas Kreutzwaldi ei peaks võrdsustama mistahes jutustajaga, esitab ka Annist (1966: 273). Kuna Kreutzwaldi jutud ilmusid trükituna, siis jõudsid traditsiooni ja jäid seal püsima ka need motiivid, mis ehk muidu liiga isikupärastena vaid suulises esituses esineses kaoksid.

1860-ndatel aastatel suurenes mitmesuguste saksa rahvaraamatute **tõlkeväljaannete** ilmumine, mille hulgas on ka esimesed Grimmide muinasjuttude tõlked eesti keelde. “Kinder- und Hausmärcheni” jutte sisaldavad Mats Kirseli “Wiis kentsakat ennemuistest juttu” (1862) ja Ernst Muheli “Wiis kenna jutto” (1867), viimane on tõlkinud ka Hauffi kunstmuinasjutte (“Weike Ennemuistne jutto-ramat”, 1866). “Tuhande ja ühe öö” muinasjuttude sarjast leidub ümberjutustusi G. Ellerbergi kogumikus “Wanna Juttomees” (“Ali-Baba ja 40 mõrtsukat”, 1862) ning Fr. Reyheri tõlgitud raamatus “Kolm jutto tuhhat ja ühhest ööst” (1867). Hans Christian Anderseni jutte vahendas W. Fr. Eichhorn (“Ennemuistsed jutud”, 1877).

Vendade Grimmide jutte on 19. sajandil avaldanud veel ka W. F. Eichhorn (“Lumivalguke”, 1877), M. J. Eisen (“Kõige ilusamad Ennemuistsed jutud”, 1881) ning E. Bornhöhe (“Punamütsike”, 1895; “Tuhatrull”, 1895). Perrault’ muinasjuttu “Saabastega kass” on vahendanud nii M. J. Eisen (1879) kui ka E. Bornhöhe (1895).

19. sajandi raamatukultuuri tase ja seadused ei nõudnud autori ega tõlkija nime märkimist. Ka puudus kindel piir algupärase ja tõlkekirjanduse vahel, selliselt on aja jooksul nii mõnigi algupäraseks peetud teos osutunud tõlkeks või ümbertöötluseks ning vastupidi – on leitud, et paljud tõlked sisaldavad suuremal või vähemal määral tõlkija vaba loomingut. Täiendused ja kärped olid tõlketekstides tavalised. Põhjuseid selliseks ümbertöötlemiseks oli mitmeid. Enamasti püüdis tõlkija raskestimõistetavaid kohti kõrvale jättes ja kohalikku koloriiti lisades teost mõistetavamaks muuta. Originaaltekstide lühendamise põhjuseks oli ka see, et püüti välja anda võimalikult odavaid raamatuid (Loosme 1966: 71-74; vt ka Bottigheimer 2003: 60). Alles sajandi lõpukümnenditel tõuseb päevakorda küsimus kirjanduse algupärasusest ja laenulisusest. Kui varem ei nähtud võõra ainekogu kasutamises midagi taunimisväärset, siis nüüd heidetakse ette originaalile osutamata jätmist ning võõra ainekogu avaldamist algupärase pähe (Altoa 1977: 119).

Eesti folkloorsele ainesele tuginevate rahvajuttude väljaandmine hoogustus 1870. aastatel. Lugejani jõudsid samaaegselt kogumikud, mis sisaldasid oluliselt kohendamata jutupärimust (nt G. Ellerbergi “Naljatilgad ehk loe ja naera” (1868, sisaldab laenulisi anekdoote ja 12 muistendit), G. Vänjaste [G. Rosenberg] “Eesti-Rahva Vanad Pärlid ehk meie omad Juttud” (1870, 14 muistendit), J. Lill-Jürgensteini “Rohtaedas lahke vanakeste seas” (1875, rahvakombeid ja uskumusi), P. Kääri “Eesti rahva Wanad jutud” (1881, 13 rahvajuttu) ja “Eesti wanad jutud” I, (1882, 10 muistendit ja 5 naljandit) ning jutte, mille aluseks on küll folkloor, kuid kirjamehed on aimest vabalt käsitlenud (nt J. Pärna “Peretütar ja vaene laps” (1872) ja “Muistena juttud noore rahwale” (1872), tundmatu autori [M. H.] “Wanna sep ja temma kolm poega, ehk: Önnesepp” (1869), “Vändra jutumees I. Kümme õpetlikku muistejuttu” (1889)).

Üheks markantsemaks rahvajuttude väljaandjaks võib pidada Pärnumaa kirjameest **Martin Sohbergi** (vt **ptk. 3.2**) Teda tuntaksegi esmajoones kahe raamatusarja – “Laulutoojad” (1865-1881) ja “Jututoojad” (1874-1881) – järgi. “Jututoojates” leidub ilukirjanduslikke ja omaloomingulisi palu, vendade Grimmide muinasjuttude ümberjutustusi ja rahvajuttude töötlust. Kirjandusloos on Sohberg kujunenud 19. sajandi eestlasest rahvaraamatute väljaandja tüüpiliseks näiteks, mõnikord ka negatiivses mõttes (vt Reiman 1907: 66-67).

Juhan Kunder osales aktiivselt Eesti Kirjameeste Seltsi tegevuses ning kogus Seltsi toetusel rahvajutte (Vahtramäe 2002: 68). 1885. aastal ilmus seltsi toimetisena rahvajutukogumik “Eesti muinasjutud”, mis sisaldab ilmselt Paistust ja Rakvere ümbrusest kogutud muistendeid ja muinasjutte. Kunderi rahvajuttude puhul hinnatakse ühelt poolt nende traditsioonilist ainet, samas aga osundatakse ka nende kirjanduslikule ümbertöötlemisele. Kreutzwaldiga võrreldes on hinnatud Kunderi muinasjuttude lakoonilisemat ning rahvapärasemat jutustamislaadi (EKA II 1066: 449-450). Nii võib Kunderi kogumikku käsitleda ühelt poolt folkloorse materjalina, teisalt aga kirjandusena.

Tervikuna on Kunderi jutukogumikku trükitud veel vaid 1924. aastal, millele on eessõna kirjutanud M. J. Eisen (vt Kunder 1924). Üksikuid jutte ilmus aga nii kooliõpikutes, jutukogumikes kui ka üksikväljaannetena.

Mitmesuguste rahvaraamatute tõlkimisega tegeles oma nooruses ka hilisem rahvaluule suursõnakuja **Matthias Johann Eisen** (vt **ptk. 3.3**). Folkloorse sisuga raamatuid hakkas ta koostama 1880. aastatel – esimesena ilmus muistendite kogumik

“Esivanemate varandus” (1882) ning teine muinasjutte sisaldav “Endise põlve pärandus” (1883). Eiseni huvi rahvaluule vastu süvendas ühelt poolt osalemine Eesti Kirjameeste Seltsi tegevuses, aga ka kontaktid Soome Kirjameeste Seltsiga ning tutvus Soome folkloristi Kaarle Krohniga (vt Tedre 1995: 166). Eiseni folkloristlik tegevus oli tihedalt seotud kogutud materjali publitseerimisega. Üleskutseid rahvaluule kogumiseks avaldas ta ajakirjanduses ning samuti folklooriväljaannete eessõnades. Folkloorse materjali väljaandmisel on Eisen lähtunud kahest printsiibist:

- 1) avaldatud tekstid on originaalitrüüd ning sisaldavad andmeid üleskirjutaja ja jutustaja ning kogumiskoha kohta;
- 2) väljaanne sisaldab rahvapärime ainetel loodud jutte.

Ülo Tedre seevastu on Eiseni väljaanded jaganud kolme rühma. Siin nimetatutele lisaks toob ta väljaanded, mis sisaldavad pikemat, arutlevat sissejuhatust (Tedre 1995: 168).

Enamus Eiseni väljaannetest ilmus rahvaraamatutena, mille odav hind võimaldas ka nende laiemat levikut. Eiseni publikatsioonide hulk kujunes aja jooksul aukartustäratavalt suureks ning žanriliselt mitmekesiseks.¹⁴ Suuremat huvi tundis ta siiski rahvajuttude, lühivormide ja mütoloogia vastu. Muinasjutuliikidest on eraldi mitmeid väljaandeid rumala kuradi muinasjuttudest (“Hans ja Vanapagan” (1903), “Kavala Hansu ja vanapagana lugu” (1905)) ja imemuinasjuttudest (“Endise põlve pärandus” (1883), “Kuningajutud” (1894), “Talupoisid kuningate väimeesteks” (1909), “Kalevipoja esiisad” (1910), “Eesti ennemuistsed jutud” (1911)). Nii muistendeid kui muinasjutte sisaldab viieosaline “Rahvaraamatute” sari (1893-1895). Imemuinasjutte leidub rohkem “Rahvaraamatu” esimeses andes (1893)¹⁵, järgmistes vihkudes leidub muistendite kõrval mitmeid looma- ja legendilisi muinasjutte ning üksikuid rumala kuradi ja imemuinasjutte. Kõigis neis on avaldatud ka naljandeid, kuid naljandite kogumikke ilmus ka eraldi väljaannetena (näiteks viieosaline “Rahvanalja” sari (1895-1901)).

¹⁴ Vt näiteks Eiseni enda koostatud ülevaadet publikatsioonidest, mis ilmusid aastatel 1876-1925 (EK 1925: 350-365).

¹⁵ Selles kogus puuduvad veel kogujaandmed, teisest andest alates (1894) on need aga juttude juurde juba lisatud.

2.3. Vahekokkuvõte

19. sajandil leidsid Eesti kirjandusmaastikul aset mitmesugused muutused – toimus kirjanduse sekulariseerumine, suurenes trükikirjanduse valik, kättesaadavus ning tarbimine. Mitmesuguste saksa rahvaraamatute tõlgete kõrval hakati välja andma folkloorse sisuga raamatuid, mis olid mõeldud laiemale lugejaskonnale. Rahvaraamatuna ilmusid esimesed Kreutzwaldi muinasjutud (1860-1865), Martin Sohbergi “Jututoojate” sari ning ka enamused Eiseni väljaannetest. Esimesed eesti muinasjutud ilmusid sajandi alguses saksakeelsetes teadusväljaannetes (“Beiträge”, “Das Inland”), sajandi teisest poolest hakkavad eesti rahvajutte kirja panema ning avaldama juba eesti soost kirjamehed. Rahvale kättesaadavas formaadis avaldab Eisen talle saadetud folkloorset materjali ning populaarteaduslikus vormis kirjutisi erinevate folkloorižanride kohta. Tarbekirjanduse (st kooliõpikute ja perioodika) osakaalu uue materjali ilmunisel võib hinnata väiksemaks rahvaraamatutega võrreldes. Need trükised enamasti paljundasid juba kättesaadavaid tekste, mitte ei suurendanud juttude valikut.

Varasemad muinasjutte sisaldavad trükised keskenduvad loomajuttudele, mis on seotud materjali didaktilise suunitluse ja allegooriaga.¹⁶

Hiljem, alates 1860. aastatest avaldatakse rohkem imemuinasjutte, ka tõlkeväljaannetes on rõhk imemuinasjuttudel. Annist märgib, et Kreutzwald võis loomajutud välja jätta kogumiku stiiliühtsuse pärast, naljanditest ja rumala kuradi juttudest aga ilmselt materjali liigrahvaliku stiili ning tooruse pärast. Poliitiline situatsioon oli eestlaste ja sakslaste vahel üsna terav, ning tsensuur oli juba varem püüdnud kärpida jutte, kus kirikuõpetajaid näidati halvas valguses (Annist 1966: 289).

Võimalik, et Kreutzwald lähtus materjali valikul esmajoones just esteetilistest kaalutlustest ning soovist siduda rahvajutud kõrgkirjandusega – imejuttude fiktsionaalsus võimaldab märksa paremini stiililist ilulemist ja rahvajuttude poeetilise külje esile toomist. Looma- ja rumala kuradi muinasjuttude ning naljandite stiil eeldab rahvapärasemat sõnakasutust ning nende juttude aines on suhteliselt

¹⁶ Loomajuttude ja valmide kirjanduslik traditsioon on suhteliselt pikk. H. Haljaspõld toob oma artiklis “Reinuvader Rebane” ja maailmakirjandus” (1932: 481-486) välja ridamisi viiteid selle jutu kirjanduslikele versioonidele alates 12. sajandist.

robustsem ja vägivaldsem. Ka Annisti sõnul on lisaks tsensuurile Kreutzwaldi jutuvalik “kunstilis-ideoloogiline”, kuna imemuinasjutud sobisid kõige paremini kirjamehe romantilise elutunnetusega (Annist 1966: 290).

1860. aastatel said muinasjutte sisaldavad rahvaraamatud eestikeelses trükikirjanduses suurmoeks. Avaldati mugandusi saksa, prantsuse jt muinasjutukirjandusest. 1870. aastatel lisandusid väljaanded, mis väidetavalt esindasid kohalikku jututraditsiooni. Sellel ajal algas ka M. Sohbergi kirjanduslik tegevus, mis vastavalt ajastu vaimule hõlmas nii tõlkimist kui ka rahvajuttude avaldamist. Sajandi lõpus esindab Eisen juba suundumust teaduslikule rahvajutu publitseerimisele ning tegeleb algupärase materjali populariseerimisega.

3. ILMUNUD ARTIKLID

Järgnevad artiklid on kasvanud välja minu tööst eesti imemuinasjuttude teadusliku tüübiantoloogia koostamise juures.

Esimene artikkel on seotud imemuinasjuttude digiteerimisega Eesti Rahvaluule Arhiivi vanimatest käsikirjalistest kogudest (EKÜ, ÕES). EKÜ kogus on kaks käsikirja, mis koosnevad peaaegu identsetest muinasjuttude üleskirjutustest. Üks neist on A. F. J. Knüpfferi ja teine A. H. Neusi materjalide hulgas. Üheks kõrvalülesandeks antoloogia ettevalmistavas töös on olnud ka dublettide eristamine ning arhiivitekstide omavaheliste suhete selgitamine. Antud materjali puhul tõstataski küsimus, kes kellelt maha kirjutab. Neis käsikirjades on ka mõned erinevused, Knüpffer näiteks ei ole kõiki sõnu välja kirjutanud ning kasutab lühendeid, märkides vaid sõna algustähe korduvate fraaside puhul, Neusi käsikirjas on aga kõik sõnad korralikult välja kirjutatud ning juurde lisatud saksa- ja eestikeelseid sõnaseletusi. Nüüdseks on teada, et neist käsikirjadest vanem on Knüpfferi oma. Neus avaldas mitmeid rahvalaule ja ka osa neist juttudest saksakeelses ajakirjas “Das Inland”, Knüpfferi kogust tehtud ära kiri jääb seega eestikeelse arhiiviteksti ja saksakeelse trükiversiooni vahele. Huvitav oli selle materjaliga töötades avastada – tänu Annistile muidugi, kes on tõlkinud ning ühtlasi kommenteerinud Neusi ja Kreutzwaldi kirjavahetust – seos Knüpfferi ja Kreutzwaldi muinasjuttude vahel. Sellest on ka artiklis juttu, aga olgu siin veelkord mainitud, et Knüpfferi tekstide avaldamine ajakirjas “Das Inland” ärgitas **eesti muinasjutte** kirja panema ka Kreutzwaldi, kuna tema arvates ei vastanud ajakirjas ilmunud jutud päriselt sellele, millistena tema neid kuulnud oli. Lõpuks sündiski Kreutzwaldi jutt “Tänulik kuningapoeg”, mis on seda huvitavam, et see on üks populaarsematest raamatujuttudest, mis on arhiivitekstidena andnud suurel hulgal tagasipeegeldusi. Nii on välja koorunud mitmesuguste tekstide, nii käsikirjaliste kui trükiversioonide vastastikused seosed ja mõju.

Idee, vaadata lähemalt Martin Sohbergi “Jututoojate” sarjas ilmunud jutte, mis on **teise artikli** keskmeks, võrsus minu bakalaureusetööst.¹⁷ Vendade Grimmide

¹⁷ “Rahvaraamatute mõju eesti imemuinasjuttudele vendade Grimmide muinasjuttude eestinduste põhjal” (2003). Palju väärtuslikke teadmisi ja viiteid Martin Sohbergi kohta andis Ülo Tedre uurimus “Martin Sohberg ja rahvalaul” (1999). Ilma viiteta Ü. Tedre töös ei oleks ma osanud otsida Sohbergi “eluraamatut” Kultuuriloolisest Arhiivist.

muinasjuttude vanimaid tõlkeväljaandeid otsides, ilmnes ka Sohbergi märkimisväärne panus nende juttude vahendamisel eesti keelde. Martin Sohberg esindab seda 19. sajandi teise poole massikirjanduse voolu, mis andis välja mitmesuguseid rahvalaule, muinasjutte, muistendeid. jne sisaldavaid rahvaraamatuid. Paljud neist olid tõlked/mugandused saksa kirjandusest. Sohbergi loomeviis on väga tunnuslik selle aja massikirjandusele Eestis, mis ei teinud vahet algupärasel ja tõlkekirjandusel – sõna-sõnalise tõlkimise asemel kasutati ümberjutustamist, originaaltekste lühendati, lisati omapoolseid selgitusi jne. (vt Loosme 1966: 71-74). Tema juttude puhul on märkimisväärne nende rahvapärane stiil, ka muinasjututõlked on stiililiselt kohandatud rahvajuttudeks, erinevalt näiteks Kreutzwaldist, kes vastupidi, kaunistas oma jutte. Sohberg kasutabki rahvalikku keelekasutust juttude sidumisel kohaliku jutupärimusega.

Eiseni rahvajutuväljaannetest inspireeritud **kolmas artikkel** kasvas välja kahest ettekandest. Esimeses, noorte folkloristide konverentsil peetud ettekandes (Tartu, 26.-27. aprill 2006) keskendus nendele väljaannetele, mis sisaldasid andmeid kogujate ja jutustajate kohta. See andis võimaluse järele uurida, kas neid Eisenile saadetud muinasjutte on tema kogus. Umbes pooled originaaltekstidest õnnestus tõesti leida, teised on ilmselt kaduma läinud. “Kuningajuttude” esimese trüki (1893) väljaandmisel ei olnud Eiseni imemuinasjuttude kogu veel kuigi suur ning avaldatud juttudest oli tal valida 1-2 variandi vahel Teise ande ilmumise ajaks (1906) oli kogu juba märksa suurem.

Rahvajutuväljaannete liigilist mitmekesisust analüüsid tekkis küsimus, millest Eisen jutukogumike koostamisel lähtus, eriti nende väljaannete juures, mis ilmusid 19. sajandi lõpus. Soovist Eiseni rahvajuttude klassifikatsiooni paremini mõista, sündis stendiettekanne konverentsile “Isik ja institutsioon” (Tartu, 27.-28. okt. 2007). Nende kahe ettekande ühildamisel otsustasin keskenduda vaid sellele, mis otsesemalt seotud väljaannetega, Eiseni publikatsioonide mõju arhiivitekstidele leiab kajastamist siinses töös. Eiseni publitseerimistegevusest tuleb väga ilmekalt välja see, kuidas tema arvates on (ainu?)võimalik rahvapärmust kadumisest päästa ning seda populariseerida. Mitte mahukate antoloogiate vaid rahvaraamatutena, mille iga üks võis endale soetada. Arvestades mõju, mida erinevad rahvaraamatud on hilisematele arhiiviüleskirjutustele ja üldse muinasjuttude tundmisele ja levikule avaldanud, tuleb tõdeda, et Eiseni strateegia, kui seda nii võib nimetada, ei olnud vale.

3.1. Vanimatest imemuinasjuttude kirjapanekutest, nende koopiatest ja trükiversioonidest

Artiklina ilmunud: *Aega otsimas. Pro Folkloristica, XII.*

Toim. M. Hiiemäe, K. Labi, Tartu 2005, lk 151-164.

Üks vanemaid Eesti Rahvaluule Arhiivis paiknevaid rahvaluulekogusid on Eestimaa Kirjandusliku Ühingu¹⁸ (EKÜ) kogu, saksakeelse nimetusega *Estländische Literarische Gesellschaft* (ELG). Eestimaa Kirjanduslik Ühing asutati 1842. aastal ning ühingu tegevuse põhieesmärgid sarnanesid Tartus tegutsenud Õpetatud Eesti Seltsi omadega: koguda materjali eesti keele, kirjanduse, rahvaluule alalt eesti keele paremaks tundmiseks ning kirjakeele arendamiseks. 2161 lehekülje suurune kogu sisaldab rahvalaule (1921 varianti), mitmesuguseid jutte (77), uskumusi ja kombeid (55), mõistatusi (13), vanasõnu ja kõnekäände (5) ning ühe lauluviisi üleskirjutuse. (Viidalepp 1937: 81)

Tartu Ülikooli muinasjutuprojekti töö käigus EKÜ kogust imemuinasjutte otsides ning leitud tekste digitaliseerides selgus, et nimetatud kogu peidab endas arvukalt koopiaid, mille omavahelisi suhteid tuli imemuinasjuttude osas alles korrastada. Selgitustöö tulemusena valmiski käesolev uurimus. Praeguseks on need, seni mikrofilmi või masinakirjakoopiatena kasutada olnud tekstid digitaliseeritud ning liidetud eesti imemuinasjuttude andmebaasiga. EKÜ käsikirjalisest rahvaluulekogust moodustab suurema osa Kadrina pastori Arnold Friedrich Johann Knüpfferi (1777–1843) kogutud materjal (EKÜ, F 232a 1, 2). Knüpfferi kogus leiduvad imemuinasjutud on J. H. Rosenpläneri poolt 1816–1818 “Beiträges” avaldatud juttude kõrval ühed vanimaist eesti muinasjuttude üleskirjutustest (vt Anderson 1933). Kirja on nad pandud 19. sajandi esimesel poolel, EKÜ koguga liideti A. Fr. J. Knüpfferi materjalid pärast tema surma.

Knüpfferi kogus olevaist rahvajuttude ära kirjadest on omakorda teinud koopia Alexander Heinrich Neus (1795–1876), kes oli üks EKÜ asutajaliikmeid ning ühingu töö aktiivne eestvedaja. Tema käsikiri sisaldab ka kaks saksakeelset eesti muinasjuttu Christian Hieronymus Justus von Schlegelilt¹⁹, tiitellehelt võib

18 Tuntud ka kui Eestimaa Kirjanduslik Selts, vt Viidebaum, Loorits 1932: 197.

19 EKÜ, F 232d 51/4 (1), AT 480A; EKÜ, F 232d, 55/9 (2), AT 403C+409.

lugada: *Volks Erzählungen und Fabeln von A. Friedrich Johann Knüpffer. Aufgenommen, nebst zwei übersetzten Märchen aus dem literarischen Nachlasse Ch. H. J. v. Schlegel's*.²⁰ Lisaks leidub EKÜ kogus veel üks imemuinasjutt Johann Heinrich Rosenplänterilt.²¹ Schlegeli muinasjutud on Neus ka teist korda kopeerinud ning need koopiad asuvad Õpetatud Eesti Seltsi kogus.²²

Imemuinasjutud A. Fr. J. Knüpfferi kogus

A. Fr. J. Knüpffer kogus folkloorset ainet, et saada lisamaterjali eesti keele grammatika ja sõnaraamatu jaoks. Tema õhutusel on rahvaluulet kogunud mitmed pastorid nii lähemast ümbruskonnast kui kaugemalt (nt Chr. J. Glanström Järva-Jaanist, Th. Fr. Glanström Mihklist, A. M. Agthe Pöidest, C. G. Fick Keilast) (vt Reiman 1907: 28). Nende kogutu on Knüpffer oma käsikirjalise materjaliga liitnud või siis teinud neist ära kirjad. Koopiate tõttu ei ole aga päris selge, kui suures ulatuses see kogu sisaldab Knüpfferi enda ülestähendatud ainet ja millise osa on ta saanud teistelt (Laugaste 1977: 420). Üleskirjutuste aja kohta kogus märkmed puuduvad. Knüpffer kogus materjali kuni oma surmani 1843. aastal, mõnel juhul aitavad orienteeruvat kogumisaega piiritleda üksikud märkused selle kohta, kelle käest on Knüpffer laulud ja jutud saanud. Näiteks imemuinasjutte sisaldava vihiku tiitellehele on märgitud: *Lieder, Märchen und Abschriften aus Glanström's Sammlung*.²³ Järva-Jaani pastor Christian Jacob Glanström, kellega Knüpfferit sidus töö eestikeelse piibli redigeerimise alal (vt Laugaste 1977: 421), elas aastatel 1752–1825. Seega on Glanström oma materjali kirja pannud enne 1825. aastat. On teada, et Glanströmi kogutud materjal on säilinud vaid Knüpfferi koopiana (Laugaste 1961: 74). Kuid tiitellehe järgi pole siiski päris selge, kas kõik kogus paiknevad rahvajutud on kopeeritud vaid Glanströmi käsikirjast või sisaldab see ka Knüpfferi enda kogutut. Knüpfferi kogus leidub üksteist imemuinasjuttu kümnest jututuübist (vt tabel); muinasjutust “Imeline põgenemine” (AT 313C) on kirja pandud kaks varianti.

20 Rahvajutud ja valmid A. Friedrich Johann Knüpfferilt. Ära toodud koos kahe tõlgitud muinasjutuga Ch. H. J. v. Schlegeli kirjanduslikust pärandist. EKÜ, F 232d.

21 EKÜ, F 232mi 59/62 (5), AT 564.

22 ÕES, SK 220, 5/12 (1); ÕES, SK 220, 12/8 (2).

23 Laulud, muinasjutud ja koopiad Glanströmi kogust. EKÜ, F 232a 1.

Tuginedes nende jututüüpide variantide arvule Eesti Rahvaluule Arhiivis,²⁴ võib öelda, et Knüpfferi kogu jutud on olnud üldiselt üsna populaarsed (kui ka mitte kogumishetkel, siis hiljem küll). Vaid muinasjutud “Loomad külmeesteks” (AT 552) ja “Imeline põgenemine” (AT 313 C-redaktsioon) on keskmiselt populaarsed, muinasjutt “Tüdruk soldatiks” (AT 514) osutub aga vähetuntuks²⁵. Muinasjuttude üleskirjutaja on sageli sõnu ja korduvaid fraase lühendanud ning osaliselt märkinud vaid sõnade algustähed. *Koddanikko tüttar läind vet toma kaevust, vadand et illus näggo olnd kaevus – Kod. tüttar läind toa jure, öölnd omma issale: Agga minnul on illus näggo. Ma tahhaksin Kunninga Adama prudiks minna. Teine hommiko läinud teine tüttar. Agga minnul on illus näggo, m. t. K. A. pr. m.!* (EKÜ, F 232a 1, 396/7 (289))

Niisugust sõnade kärpimist kohtab muinasjuttude üleskirjutuste hulgas siiski harva. Võimalik, et sellise kirjutusviisi põhjuseks on olnud soov aega ja paberit kokku hoida. Knüpffer kogus folkloorset ainet algselt selleks, et täiendada keelematerjali, sel põhjusel jätab tema ära kirja ka pisut mustandliku mulje. Võib arvata, et Knüpffer on materjali korjanud põhiliselt vaid enda tarbeks, koguna talletati käsikirjad alles pärast tema surma.

Knüpfferi kogu: EKÜ, F 232a 1	jutu pealkiri	Neusi EKÜ, F 232d	koopia:	Neusi sisukord (EKÜ, F 232d 50)	tüüp	variantide arv ²⁶	Inland
324/32 (273)	–	1/4 (1)		Die Chronica von den drei Schwestern ²⁷ (S. Musäus)	AT 552	37	1849, nr 7, veerg 113–116
332/7 (274)	–	4/7 (2)		Tilbi Nilbikenne	AT 554	98	1847, nr 43, v 1039–1040
338/45 (275)	Üks jut 7/11 (3)	Adam Königssohn und	der	Ewa.Erste Fassung ²⁸	AT 313C	32	1847, nr 14, v 307–310
346/8 (276)	–	11/2 (4)		Die verstossene	–	–	1849, nr 16,

24 Aluseks võetud muinasjutukorpus hõlmab 2005. aasta 1. jaanuari seisuga 5400 imemuinasjututeksti.

25 Vaid neli teisendit, millest üks on Neusi koopias Knüpfferi tekstist

26 Tabelis toodud variantide arv sisaldab ka kõiki koopiasid.

27 Kroonika kolmest öest.

28 Kuningapoeg Adam ja Eva. Esimene variant.

			Herrenfrau ²⁹			v 261–262
348/51 – 13/4 (5)	Die vom Teufel zugeführte Braut ³⁰	E 927	–			–
352/7 (277)	Rikkas ja kehva vennaksed	15/8 (6)	Rikkas ja kehva vennaksed	AT 461	71	–
358/60 (278)	Üks vaene laps ja perretütar	18/20 (7)	Üks vaene laps ja perretütar	AT 510A	93	1847, nr 28, v 631–632
360/5 (279)	Ennemuistsed rõgutajad	20/4 (8)	Ennemuistsed rõgutajad	AT 403C +409	50 ³¹	1846, nr 48, v 1146–1148
365/70 (280)	–	24/8 (9)	Die zum Mann verkleidete Herrentochter ³²	AT 514	4	–
371/3 (281)	Vaene laps ja kas	28/9 (10)	Vaene laps ja kas	AT 480D	98	–
373/8 (282)	Koer ja vaene laps	30/3 (11)	Koer ja vaene laps (S. Schüdlöffels Saml.)	AT 480A	85	–
378/88 (283)	–	33/41 (12)	Der ausgesetzte Königsson ³³		AT 707	76
393/8 (289)	–	41/4 (13)	Adam der Königsson und Ewa. Zweite Fassung ³⁴	AT 313C	32	Vrd 1847, nr 14, v 307– 310
EKÜ, F 232a 2, 60/1 (38)	–	45 (14)	Schalksstreiche. Erste Fassung ³⁵	AT 1535		1847, nr 14, v 307–310
EKÜ, F 232a 2, 68/71 (49)	– 46/50 (15)		Schalksstreiche. Zweite Fassung und Fortset- zung ³⁶	AT 1535		–

29 Äratõugatud naine.

30 Kuradilt saadud mõrsja.

31 Arv näitab vaid kontaminatsiooni variante.

32 Meheks riietunud kuningatütar.

33 Hüljatud kuningapoeg.

34 Kuningapoeg Adam ja Eva. Teine variant.

35 Kelmustükk. Esimene variant.

36 Kelmustükk. Teine variant ja järg.

Alexander Heinrich Neus on Knüpfferi kogus olevad tekstid kopeerinud väga täpselt, peale selle on ta lühendatud sõnad välja kirjutanud, lisanud hulgaliselt saksa- ja eestikeelseid ääremärkusi ja sõnaseletusi ning viidetega varustatud sisukorra.

Sisukorras kajastuvad eestikeelsed pealkirjad esinevad nii Knüpfferi kui Neusi ära kirjade juures. Neile juttudele, millel pealkiri puudus, on Neus pannud saksakeelse pealkirja.

Neusi sisukord osutab ka teistele kirjameestele. Muinasjutu “Koer ja vaene laps” juures on viide Jõelähtme kirikuõpetaja Gustav Heinrich Schüdlöffeli (1798–1859) rahvaluulekogule. Sealt on võetud jututüübile AT 572* (“Haukuv koerapea” ehk “Kuningatütre meelitamine”) iseloomulik laul³⁷, mis esineb liitena jututüübi AT 480 juures.³⁸ Knüpffer viitab oma kogus samuti Schüdlöffeli kogule ning toob laulust kaks varianti, Neus on oma koopiast millegipärast need laulud välja jätnud, kuigi sisukorras ta osutab Schüdlöffelile.

Muinasjutu “Die Chronica von den drei Schwestern” juures olev mäрге juhatab aga saksa kirjamehe Johann Karl August Musäuse (1735–1787) muinasjuttude juurde. Musäuselt ilmus aastatel 1782–1787 viieosaline kogumik “Volksmärchen der Deutschen”, mis oli üks esimestest kirjanduslikult töödeldud muinasjutukogumikest Saksamaal.³⁹ Eeskujuks olid talle prantsuse kirjandusest tuntud Charles Perrault ning Madame d’Aulnoy (EM 1999: 1025).

Neus tõlkis Knüpfferi kogus oleva muinasjutu saksa keelde ja avaldas selle ajakirjas “Inland” 1849. aastal. Ajakirjas seisab kommentaar, et eestikeelne jutt pärineb A. Knüpfferilt.⁴⁰ Ta lisab, et tegemist on tuntud saksa muinasjutuga, mille Musäus on avaldanud just selle pealkirja all⁴¹ ning variant vastavast jutust leidub ka

37 Jututüübile AT 572* omane laul “Kari iih, kari takah” esineb tavaliselt AT 480 redaktsioonis, kus hiir aitab vaeslapsel karuga peitust mängida, sidudes kellukese enda kaela. Karu ei leia tüdrukut ning kingib talle varanduse. Hommikul laulab koer kodus sellest, millise varandusega tüdruk metsast tuleb.

38 Vt ka Salve, Sarv 1987: 177.

39 Musäus oli Weimari gümnaasiumis professor ning temaga puutus seal õppides kokku ka Chr. H. J. von Schlegel (vt Laugaste 1963: 319).

40 Sama märkus leidub kõigi Neusi poolt EKÜ kogust tõlgitud ja “Inlandis” avaldatud rahvajuttude juures.

41 Musäuse loo täpne pealkiri on “Die Bücher der Chronika der drei Schwestern”.

vendade Grimmide kogus.⁴² Neus nendib, et teistegi Knüpfferi kogu muinasjuttude juures hakkab silma nende sarnanemine saksa juttudega (Inland 1849: 113).

Musäuse muinaslugu on mitmeosaline, detailiderohke, põhjalikult väljaarendatud ja kirjanduslikult viimistletud pala (vt Musäus 1969: 9–64).⁴³ Kui Musäuse jutus lubab **isa** oma tütreid loomadele, siis AT 552 eesti variantides tuleb **vennal** õed mehele panna. Öösel kaovad õed koos meestega ja vend läheb neid otsima. Selgub, et õemeesteks on loomad ja linnud. Vend saab õdedelt kingitused (isekatva laudlina, muna, vile vms) ning tema rännakud jätkuvad vastavalt jutuga liitunud kontaminatsioonile.⁴⁴ Knüpfferi jutuvariant on ainus arhiivis leiduvatest üleskirjutustest, mis sarnaneb Musäuse versiooniga. Suure tõenäosusega on saksa kirjamehe muinasjutt loo jutustajale või üleskirjutajale tuttav olnud. Kahjuks pole teada, kellelt Glanström (või Knüpffer) on jutu üles kirjutanud.

A. H. Neus on tõlkinud ning ajakirjas “Inland” avaldanud teisigi Knüpfferi kogus olevaid jutte (vt Register zum Inland 1875). Mitmes kirjas Fr. R. Kreutzwaldile viitab Neus sellele, et muinasjutt “Koer ja vaene laps” on samuti “Inlandis” ilmunud (Kirjavahetus II 1956: 165, 120). Kuid seda muinasjuttu ajakirjas siiski avaldatud ei ole, mida kinnitab ka August Annist Kreutzwaldi kirjavahetuse kommentaarides (Kirjavahetus II 1956: 122, 167). Alapealkirjaga “Estnische Volksmärchen” on Knüpfferi kogust “Inlandis” avaldatud veel ka naljand AT 1535 ning lugu naisest, kes lubab, et ei nuta kunagi.⁴⁵

Knüpfferi muinasjuttude väärtus seisneb kahtlemata selles, et need on ühed vanimatest eesti muinasjuttude üleskirjutustest. Tänu Neusile on nad ka ühed varasemalt publitseeritud. On teada, et just need tekstid on inspireerinud muinasjutte kirjutama Kreutzwaldi (vt Annist 1966: 41), kelle “Eesti rahva

42 “Kinder- und Hausmärchen” (1812), nr 82 (vt Bolte, Polívka 1915: 190–199).

43 Mehel on kolm tütar. Ta joob kogu oma varanduse maha ning läheb metsa küttima. Seal kohtub mees karuga, kes lubab talle suurt varandust, vastutasuks soovib aga tütar. Isa nõustub. Järgmistel kordadel lubab isa oma tütreid kullile ja valaskalale. Mehele sünnib poeg, kes läheb õdesid otsima. Õemeestelt saab poiss kingituseks karvad, suled ning soomused, mille abil päästab õed ja õemehed nõidusest (päästmis-episood sarnaneb jututüübiga AT 302, “Kuradi süda muna sees”).

44 AT 552 esineb harva iseseisvalt ning kontamineerub eri jututüüpidega, näiteks AT 300, 302, 518, 554, 850.

45 Vrd EKÜ, F 232d, 44/5 (14) ja “Inland” 1847, nr 14, v 310; EKÜ, F 232d 11/3 (4) ja “Inland” 1849, nr 16, v 261–262).

ennemuistsed jutud” on olnud oluliseks allikaks sekundaartraditsioonile. Knüppferi kogus olevatele juttudele vastavad Kreutzwaldi loomingust seitse muinasjuttu: “Tark mees taskus” (AT 461+561+563), “Tänulik kuningapoeg” (AT 313A), “Tuhka-Triinu” (AT 510A), “Võõrasema” (AT 403C), “Rõugutaja tütar” (AT 403C+409), “Vaeselapse käsikivi” (AT 565+ 480) ning “Hädaorust pääsenud kuningapoeg saab vendadele päästjaks” (AT 707) (vt Annist 1966).

Lähemaks vaatluseks olen valinud kaks imemuinasjuttu Knüppferi kogust, mis on ehk kõige enam Kreutzwaldi vastavaid jutte mõjutanud.

“Imeline põgenemine” (AT 313C)

AT 313C on tuntud lugu sellest, kuidas metsa eksinud mees lubab kuradile vastutasuks teejuhatuse eest esimese, kes talle vastu tuleb. Kodus selgub, et ta on ära lubanud oma poja. Kurat viib kokkulepitud ajal poja põrgusse, sealt leiab poiss tüdruku, kellega koos põgenetakse. Teel moondavad nad endid mitmesugusteks asjadeks või viskavad seljataha esemeid, millest kasvavad takistused jälitavate põrguliste teele. Viimase takistuse puhul püüab Vanakurat järve tühjaks juua, kuid läheb lõhki. Põrgust õnnelikult pääsenud, lubab poiss tüdruku naiseks võtta, kuid unustab ta. Tüdruk tuletab end mitmete esemete või saadikute abil meelde ja nad abielluvad.

Sellest muinasjutust leidub Knüppferi kogus kaks varianti (EKÜ, F 232a 1, 338/45 (275); EKÜ, F 232a 1, 393/8 (289)). Need üleskirjutused on küllaltki sarnased, viimases puudub vaid stseen, kus kolm selli püüavad Eva juures magada.⁴⁶ Neusi koopias kannavad jutud pealkirja “Adam der Königssohn und Ewa” ning vastavalt “Erste Fassung” ja “Zweite Fassung”. Ajakirjas “Inland” avaldab Neus jutu aga pealkirja all “Der dankbare Königssohn”.⁴⁷ Kommentaariks lisab ta, et

46 Kui peakangelane Adam on Eva unustanud, võtab kodanik tüdruku enda juurde elama. Kolm selli püüavad Eva juures öösel magada, kuid tüdruk leiab neile mitmesuguseid töid (tuli matta, värav sulgeda, valgepea vasikas kinni panna), millega aga sellid hakkama ei saa. Adam ja kodaniku tütar tahavad minna laulatama, kuid hobune ei lähe edasi. Eva tuleb ja rakendab oma valgepea vasika ette. Adam tunneb Eva ära ja nad abielluvad.

47 Fr. R. Kreutzwaldi muinasjuttude algupära käsitledes A. Annist ilmselt eksib, märkides jutu pealkirja autoriks Knüppferi (Annist 1966: 165). Eestikeelne esimene versioon kannab pealkirja “Üks

muinasjutu tõlge tugineb mõlemale Knüppferi kogus leiduvale variandile ning tegemist on samuti Saksamaal tuntud jutusužeeaga, mille kohta leidub näiteid vendade Grimmide muinasjutukogus (Inland 1847: 307). “Inlandis” avaldatud muinasjutuga oli tuttav ka Fr. R. Kreutzwald, kes seda Neusiga peetud kirjavahetuses 1847. aastal kommenteeris: “Knüppfer on muinasjuttu mõistnud vaevalt äärjoontes; see on palju pikem ja võrratult meeldivam, nagu eesti rahvas üleüldse kenade ennemuistsete juttude poolest väga rikas on. Oleks mul rohkem mahti, kirjutaksin ma mõne neist mälestuse järgi üles, kuid ma ei leia selleks aega” (Kirjavahetus II 1956: 31). Mõne aja möödudes näeb aga siiski trükivalgust Kreutzwaldi versioon muinasjutust pealkirjaga “Der dankbare Fürstenson” ajakirja “Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat” kolmandas vihus (1850). Neusi ja Kreutzwaldi kirjavahetusest selgub, et viimane on Knüppferi kogus olevate üleskirjutustega tuttav siiski vaid Neusi saksakeelsete publikatsioonide kaudu. Kreutzwald ei ole Knüppferi juttudega sugugi rahul, märkides, et neis võib leida “tuttavate ennemuistsete juttude kõhnu äärejooni, kuna loomulikud jooned ja ehted täiesti puuduvad” (Kirjavahetus II 1956: 79). Knüppferi tekstile visandlikkust ette heites asub Kreutzwald jutustaja positsioonile ning püüab oma versiooniga edasi anda suulisele esitusele omast värvikust ning detailsemat väljajoonistust. Muinasjutu “Tänulik kuningapoeg” eessõnas kirjutab autor: “Kes eesti rahvamuinasjutte tahab avaldada, peab neid nõnda andma, nagu nad rahva suus elavad, mitte aga katkendlike märkustena, nagu neid vahest mõne surnu paberites eest on leitud.⁴⁸ Koguja teeb sagedasti märkusi, neil muud eesmärki pole kui tema mälu toetada; sellepärast on ikka väga kahtlane ainult mõne käsikirja surnud kirjatähtede järgi käia, ilma et elult endalt nõu küsitaks. [---] Ma tahan selle rahvajutu nõnda jutustada, nagu ta rahva suus elab, sellepärast annan ma jutustuse ilustamatult edasi kogu tema laiuses ja lihtsuses, isegi ilma et oleksin sagedaid kordusi välja jätnud, mis niihästi lauludes kui ka juttudes just eesti rahvaluule rahvuslikku, omapärast külge iseloomustavad” (Kreutzwald 1953: 314).

Kreutzwaldi versioon vastab jututüübi AT 313 A-redaktsioonile, mille kohaselt põrgust õnnelikult põgenenud poiss ja tüdruk abielluvad. Jututüübi “Imeline põgenemine” A-redaktsioon on oma 133 üleskirjutusega üks tuntumaid muinasjutte

jut”, teisel pealkiri puudub. Pealkiri “Der dankbare Königsson” esineb alles “Inlandis” ja võimalik, et on Neusi pandud.

48 Kreutzwald viitab siin Neusi publitseeritud juttudele Knüppferi kogust.

Eestis. Tüdruku ja poisi põgenemisel esineb kõigis AT 313 redaktsioonides nii endamoondamise (kirikuks ja õpetajaks, järveks ja pardiks, karjuseks ja karjaks jt) kui ka asjade seljataha viskamise motiive (liivaterast mägi, oksast mets, veetilgast meri) (vt Annist 1966: 162–166).

Muinasjutukorpuses vastab AT 313C süžeele 32 üleskirjutust. Nende kõrval ei eristu Knüpfferi variant ülejäänud teisenditest, ebatraditsioonilised on ainult tegelaste nimed Adam ja Eva. Arhiivis leidub vastavast jututüübist nii lühemaid, vaid jutu süžee põhijoontele keskenduvaid üleskirjutusi, kui ka pikemaid, detailiderohkeid ning eri kontaminatsioonidega variante. Võimalik, et Kreutzwaldi kriitika oleks tabanud kõiki neid skemaatilisi üleskirjutusi, mis hiljem on kogutud ja arhiivi saadetud, kui tal vaid oleks olnud võimalus neid lugeda. Praeguseks on arhiivi kogutud suurel hulgal pärimustekste, mille põhjal on võimalik välja selgitada eri meetoditega kirjapandud tekstide omapära, Kreutzwaldil selline võimalus puudus. Tema kogemus rahvajutu kirjalikust pildist sai tugineda vaid seni kirjanduses avaldatud juttudele ning needki olid peamiselt saksakeelsed (vt Annist 1966: 40–45).

Annist märgib, et Kreutzwald lõi oma versiooni muinasjutust “Tänulik kuningapoeg” selleks, et näidata saksa lugejaskonnale eesti muinasjuttude kõrgemat kunstilist taset (Annist 1966: 166), kuid just nende kirjanduslike ambitsioonide tõttu erineb Kreutzwaldi kirjutatu arhiivikogudes talletatavaist pärimustekstidest.

“Vahetatud mõrsja” (AT 403C) ja “Naine soendiks” (AT 409)

Kontaminatsioon algab nagu AT 403C, mille sisu on lühidalt järgmine. Võõrasema hoiab oma tütart, vaeslast aga kiusab. Kui tulevad kosilased, ehib ta oma tütre ja paneb ahju otsale, vaeslapsele aga rangid kaela ja redeli alla istuma. Kosilased valivad vaeslapse. Järgmisel korral vahetab võõrasema tüdrukute kohad, kuid jällegi valitakse vaeslaps. Võõrasema vahetab pulmade ajal tüdrukud ära. Vaeslaps jookseb pulmalistele järele, pettus tuleb ilmsiks ning peretütar visatakse jõkke.

Edasi kulgeb lugu AT 409 järgi. Võõrasema läheb tütre juurde katsikule, näeb vesiroosi, tahab seda noppida, aga tütar laulab silla alt, et see on tema naba vars. Võõrasema muudab võõrastütret hundiks, oma tütre aga saadab võõrastütret asemele. Lapsehoidja kutsub hundiks moondatud ema last imetama. Mees saab kogu loost teada ning kütab targa nõuandel kuumaks kivi, mille peale naine last imetades naha viskab. Naine vabaneb nõidusest ning võõrasema tütar hukatakse.

Rahvaluulearhiivis leidub kontaminatsioonist AT 403C+409 viiskümmend üleskirjutust. Iseseisvalt esineb muinasjutt “Vahetatud mõrsja” harva ning liitubki enamasti muistendilise jututüübiga “Naine soendiks”. Nendega omakorda võivad liituda AT 511 (“Ükssilm, kakssilm ja kolmsilm”), AT 510A (“Tuhkatriinu”) ja mõni AT 480 (“Vaeslaps ja peretütar”) redaktsioonidest.

Kontaminatsioon kannab Knüpfferi käsikirjas pealkirja “Ennemuistsed rõgutajad”. Käsikirjas seisab jutu juures märkus, et “rõgutajad olnud poolkuradid ehk sellid”. Wiedemanni sõnaraamat annab sõnale “rõugutaja” vasteks “paha vaim” (*böser Geist*). Kreutzwaldi sulest ilmus kaks versiooni vastava jututüübi ainetel (“Võõrasema” ja “Rõugutaja tütar”). Kreutzwaldi kirjavahetuses Neusi ja teistega tuleb mitmel korral arutluse alla “rõgutaja” tähendus. Kreutzwaldi arvamuse kohaselt võis Knüpffer oma tekstis eksida, ning ta peab õigemaks nimekuju “Raugutaja”. Sõnale tähendust otsides märgib Kreutzwald kirjas Neusile 1847. aastal: “Üksikute rahvajuttude põhjal paistab mulle võimalik, et Raugutaja oli algmiselt paganlik jumalus, kes nurganaiste ja laste juures ametis oli, pärastpoole aga – ristiusu toomise läbi – hirmutavaks kolliks alandati” (Kirjavahetus II 1956: 26). Kirjas Schiefnerile (1866. aastal) seostab Kreutzwald rõugutajat viljakuskultusega (Kirjavahetus III 1953: 384). August Annisti (1966: 167) arvates on aga selline seos siiski alusetu ja ta nimetab Rõugutajat väga tabavalt “paharetlikuks olendiks” ehk nõiaaks, kes muinasjutuvõõrasema kahtlemata oligi.⁴⁹

“Ennemuistsed rõgutajad” on üks esimesi muinasjutte EKÜ kogust, mille Neus “Inlandis” avaldas, Knüpfferi kogu laule oli ta juba varem sama ajalehe veergudel tutvustanud. Neusi tõlgitud jutt kandis pealkirja “Die Frau des Rõgutaja”. Märkuse “rõgutajate” tähenduse kohta on ta samuti jutu juurde lisanud. “Inlandis” ilmunud tõlge tugineb Knüpfferi tekstile, kuid Neusi käes oli vastavast jutust ka C. H. J. von Schlegeli saksakeelne versioon, mis on üks vanimaid üleskirjutusi sellest jutust. Schlegel oli Eestimaa Kirjandusliku Ühingu auliige ning pärast surma jõudsid tema paberid Neusi kätte (Reiman 1907: 30). Kuigi Schlegeli ülestähendatud jutt on võõrkeelne, sisaldab see siiski sellele jututüübile omaseid värse, eestikeelsete lauluridade kõrvale on koguja kirja pannud ka saksakeelse tõlke.

49 Rõugutaja mitmetähenduslikkusest vt Eisen 1995: 128–129.

Kõrvutamine teiste arhiivis leiduvate AT 403C+409 üleskirjutustega näitab, et nii Knüpfferi eestikeelne kui Schlegeli saksakeelne versioon on väga traditsioonilised.

C. H. J. von Schlegeli kogutud imemuinasjutud

Schlegelilt on lisaks nimetatud jutule EKÜ kogus veel üks saksakeelne eesti muinasjutt, mis kuulub jututüüpi “Vaenelaps ja peretütar” (AT 480A). Nagu öeldud, seisab Neusi koopia tiitellehel, et Knüpfferi juttude kõrval sisaldab kogu kahte tõlgitud juttu Schlegeli kirjanduspärandist. See ärgitas mind järele vaatama, kas nimetatud muinasjutte leidub näiteks tema reisikirjas “Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815”. Reisikirjelduste viiendast köitest leiabki peatüki “Estnische Märchen” all neli muistendit ja kaks imemuinasjuttu. Schlegel (1830: 179–194) märgib juttude eel, et ta on need kirja pannud sooviga tutvustada sakslastele eesti muinasjutte. Reisiraamatus on avaldatud “Ilma käteta tüdruk” (AT 706) ja “Kuningatütar kirstus” (AT 307). Need muinasjutud on hiljem kogutu põhjal osutunud suhteliselt populaarseteks, muinasjutukorpus sisaldab 47 varianti muinasjutust “Ilma käteta tüdruk” (tuntud põhiliselt Setumaal ja Ida-Eestis) ning 97 varianti jutust “Kuningatütar kirstus”.

Laule sai Schlegel oma naise sugulastelt Pauckeritelt ning A. Fr. J. Knüpfferilt, juttude kohta pole aga teada täpsemalt nende kogujat ega esitajat. Suure tõenäosusega on juttude allikad olnud samad mis lauludelgi. Millisele Schlegeli “kirjanduspärandile” aga Neus viitab, on selgusetu.

Kokkuvõtteks

Eestimaa Kirjandusliku Ühingu muinasjuttude omavaheliste seoste väljaselgitamise käigus on avanenud võimalus jälgida, kuidas konkreetne pärimustekst on kirjalikke teid mööda liikunud ja arenenud samaaegselt suulisega. Kunagi Glanströmi või Knüpfferi jt kirja pandud muinasjutud on käivitanud omamoodi tekstide jada, mis sisaldab mitmeid koopiaid nii eesti kui saksa keeles. Algselt oli nende kirjapanekute otstarbeks keelematerjali kogumine ja analüüsimine, saksakeelsete publikatsioonide eesmärgiks aga juba eesti jutupärimuse tutvustamine. Fr. R. Kreutzwald pidas vajalikuks esile tõsta eesti muinasjuttude kirjanduslikku väärtust ning tema

muinasjutud on olnud eeskujuks paljudele jutustajatele ning kirjanikele. Lähema vaatluse all olnud tekstikogumi põhjal võib öelda, et kord kirjapandud tekst ei pruugi jääda “surnud” kirjatäheks, vaid samuti edasi areneda, saades mõjutusi eri aegadest pärit kirjalikest ja suulistest allikatest.

Kirjandus

- Anderson, Walter 1933. J. H. Rosenplänteri eesti muinasjutud. – *Suomi* V: 16. Helsinki, lk 15–37.
- Annist, August 1966. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- AT = Aarne, Antti; Stith Thompson 1961. *The Types of Folktale. A Classification and Bibliography*. FFC 184. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Bolte, Johannes; Georg Polkvka 1915. *Anmerkungen zu den Kinderu. Hausmärchen der Brüder Grimm*. Band II. Leipzig.
- E = Jauhiainen, Marjatta 1999. *Suomalaiset uskomustarinat. Tyypit ja motiivit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Eisen, Matthias Johann 1995 [1918]. *Eesti mütoloogia*. 2. tr. Tallinn: Mats.
- EM 1999 = Musäus, Johann Karl August. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 9. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Inland 1846–1849 = *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Estlund Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur*. Herausgeg. von Dr. C. von Kummel. Dorpat: Druck und Verlag von Heinrich Laakmann.
- Kirjavahetus II = *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. 1847–1866*. Tallinn, 1956.
- Kirjavahetus III = *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879*. Tallinn, 1953.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1850. “Der dankbare Fürstensohn.” Estnisches Volksmärchen. Mitgetheilt vom Dr. Fr. Kreutzwald. – *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. Zweiter Band. Drittes Heft. Dorpat, S. 74–93.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953 [1850]. Muinasjutu “Tänulik vürstipoeg” eessõna. – *Maailm ja mõnda*. Tallinn, lk 311–315.
- Laugaste, Eduard 1961. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, Eesti Kirjanduse ja Rahvaluule kateeder.
- Laugaste, Eduard 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laugaste, Eduard 1977. Mõnda A. F. J. Knüppferi folkloristlikust tegevusest. – *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 416–421.
- Musäus, Johann Karl August 1969. *Märchen und Sagen*. Band I. Berlin: Buchverlag der Morgen.
- Register zum Inland. 1836–1863*. Dorpat: Druck von Heinrich Laakmann. 1875.
- Reiman, Willem 1907. *Kivid ja killud*. Esimene osa. *Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused*, nr 1. Tartu.
- Salve, Kristi; Vaike Sarv 1987. *Setu lauludega muinasjutud. Ars musicae popularis* [5]. Tallinn: Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut.

Schlegel, Christian Hieronymus Justus v. 1830. *Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815*. Fünftes Bändchen. Meiningen, S. 179–194.

Viidebaum, Richard; Oskar Loorits 1932. Eesti rahvaluulekogude statistiline ülevaade. – *Vanavara vallast. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad* I. Tartu, lk 195–219.

Viidalepp, Richard 1937. Statistilisi andmeid eesti rahvaluulekogudest 1. IV 1937. – *Rahvapärimeste selgitaja* 3, lk 73–82.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. *Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljas, muutmatu trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

3.2. Rahvajuttude vahendaja Martin Sohberg

Artiklina ilmunud: *Keel ja Kirjandus*, 12/2006, lk 973-984.

Martin Sohberg (ka Mart Sooper, Mart Sooberg) sündis 25. novembril (vkj 13. novembril) 1839. aastal Audru kihelkonnas. Tema koolitee kujunes lühikeseks: paar talve Mihkli kirikukoolis, millele järgnes aasta Pärnu Ülejõe algkoolis. Pärast seda töötas M. Sohberg mõne aasta Pärnu Ülejõe magasiada kirjutajana, seejärel omandas rõugepanija ameti, millest kujuneski tema eluaegne töö. Martin Sohberg suri 20. jaanuaril 1927. aastal Tõstamaal poja juures, kus ta ka oma viimastel aastatel oli elanud.⁵⁰

Huvitav täiendus kirjamehe ametlikule eluloole on Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis talletatav Martin Sohbergi autobiograafiline eluraamat,⁵¹ nagu ta ise seda nimetab, aastaist 1872–1873 ning 1888–1892. Eluraamatu sissekanded vaatavad tagasi elatud aastatele, on ajalise liigendusega ning vaid üksikutel juhtudel on viidatud täpsemale kirjutamisajale. Sohberg on seal kirjutanud oma õpingutest, meelepärastest ametitest, kohtuskäimistest, tervisest, pereelust, kohalikest inimestest. Juttu on tehtud ka eestlaste väljarändamisest ning usuvahetusest. Imestamapanev on aga, et rõugepanija tööst, mida autor pidas kokku 60 aastat, ei kirjuta ta üldse. Samuti teeb Sohberg väga põgusalt juttu raamatute väljaandmisest. Päeviku teises osas märgib autor siiski, et kõige enam teenis ta raha raamatutega, mille eest sai keskmiselt 20 rubla käsikirja pealt. Kirjanikutöö lõpetamise kohta märgib ta, et raamatute hinnad langesid ja nende väljaandmine ei olnud enam tulus ning ajapikku vahetusid ka raamatukauplejad, kelle kaudu ta oma väljaandeid müüs.

Martin Sohbergi aktiivne kirjanduslik tegevus jääb aastatesse 1865–1881, mil ilmusid kuus annet “Eesti laulutoojaid” (1865–1881), kaheosaline “Sioni ohvri kannel” (1866–1882), kümme vihikut “Eesti jututoojaid” (1874–1881) ning “Abi elu rahva südame peegel” (1879). Pärast 1882. aastat kirjamehelt enam uusi raamatuid ei ilmunud, avaldati veel vaid varasemate väljaannete kordustrükke.

50 Vt Eesti kirjanduse biograafiline leksikon. Toim. E. Nirk ja E. Sõgel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Raamat, 1975, lk 363.

51 EKLA, reg 1964/36.

XIX sajandi teisel poolel ilmus mitmesuguseid rahvaraamatute sarju, mis sisaldasid jutte või laule. Paljudel juhtudel kandsid seesugused trükised ka sarnaseid pealkirju. Nii näiteks on Sohberg “Sioni ohvri kandle” ja “Jututoojate” pealkirjastamisel lähtunud J. V. Jannseni tõlgitud “Sioni-Laulo-Kandlest” ning tema seitsmeandelisest “Sannumetojast”.⁵²

Kirjandusloos on Martin Sohbergi esile tõstetud kui rahvakirjanikku, kelle kirjandusliku panusena on eelkõige nimetatud rahvajuttude ja -laulude trükis avaldamist.⁵³ 1898. aastal Karl August Hermann koostatud käsitluses

“Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani” iseloomustatakse Sohbergi kui viljakat ning rahva poolt armastatud kirjameest, kelle raamatud kiiresti ära osteti. Eriliselt on esile tõstetud neid laulu- ja jututoojaid, mis sisaldavad rahvapärimuslikku ainet. Raamatute stiili osas tõdeb Hermann, et “Sohberg on nõnda kirjutanud, nagu just mees rahva seast kirjutada võis. Ta on nimelt muinasjutud ja lood rahva suust ilma ilustamata üles võtnud, jämedamaid sõnu tarvitanud, roppe kohtegi kirja seisma jätnud.”⁵⁴

Omaegne kirjanduskriitika seevastu ei hinnanud Sohbergi väljaandeid kõrgelt. Mitmetes toleaegetes kirjutistes laidetakse tema raamatuid ning sageli mainitakse neid kui näidet halvast kirjandusest.⁵⁵ Eesti kirjanduse ja kultuuriloo lühiülevaates märgib Villem Reiman, et estofiilide asemele asusid XIX sajandi keskel küll oma soost mehed, kuid nende haridus oli puudulik ja kirjutamise tase sellepärast ka nõrk. Reiman osutab Sohbergi kirjutamislaadile: “Osa on võeralt väljalt laenatud, osalt “l o r a b” ta Eesti juttudest. Sõnaga “lorisema” on kirjanik ise tundemärgi enesele otsa ette põletanud. Tema keel on koguni “lora”, “lora” täiesti ka jutustamise viis. Ropud ütlused pahandavad järgesti lugija meelt ja juttude sisu käib tihti kombelisest piirist välja. [---] Fählmanni ütlus, et Eesti muinasjutud ilutundelist

52 M. Sohberg, Mälestused ja teated J. V. Jannsenist. Jannsen Pärnus. – Eesti Kirjandus 1916, nr 5/6, lk 204.

53 Eesti kirjanduse ajalugu. II köide. XIX sajandi teine pool. Toim. E. Nirk. Tallinn: Eesti Raamat, 1966, lk 423–425; J. H e r m a n n, Ärkamisaeagne kirjanik ja luuletaja Mart Sooberg†. – Eesti Kirjandus 1927, nr 2, lk 94–97.

54 K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Kirjutanud ja kokku seadnud Dr. K. A. Hermann. Tartu: K. A. Hermann, 1898, lk 425.

55 Vt nt: P. Blumberg, Sõbra sowiminne. – Perno Postimees ehk Näddalileht 2. II 1866, nr 5, lk 33; Ued ramatud. – Eesti Postimees 15. VI 1866, nr 24, lk 195.

kuju (“ästhetisches Gepräge”) kandvat, ei sünni Sohbergi “Jututoojate” kohta.”⁵⁶ Rahvalaule sisaldavate “Laulutoojate” kohta märgib Ülo Tedre, et rohkem kritiseeriti neid väljaandeid, mis sisaldasid uuemat rahvalaulu, sest regilauluga võrreldes ei arvatud neil erilist väärtust olevat.⁵⁷ “Jututoojate” puhul seevastu häiris kriitikuid pigem avaldatud juttude stiil. Žanrist lähtuvaid etteheiteid ilmselt ei tehtud, kuna eesti muistendid ja muinasjutud olid juba tänu Faehlmanni ja Kreutzwaldi publikatsioonidele õilistatud ning tähelepanu keskmesse tõstetud.

Kuigi kirjandusloos viidatakse Sohbergi rahvajuttudele kui rahvasuust kirjapandutele, puudub meil senimaani selgem ülevaade nende rahvaehtsusest. Alljärgnevalt heidangi pilgu “Jututoojates” leiduvatele muinasjuttudele, et välja selgitada, mil määral on kirjanik neis kirjapanekuis lähtunud suulisest pärimusest. Arvestades tema raamatute populaarsust, püüan tuvastada ka nende trükiste mõju hiljem üleskirjutatud rahvajuttudele.

“Eesti jututoojad”

Aastatel 1874–1881 ilmus kümme annet “Eesti jututoojaid”. Tänapäevaks on neist lugejaile kättesaadavad üheksa, kuna järjekorras teise väljaande kohta eesti rahvusbibliograafias andmed puuduvad.⁵⁸ Alljärgnevalt on toodud kõik olemasolevad “Jututoojad”:

- Essimene Küla Juttutooja. Vana Raudjala kentsakad jutud Tiksu-Tõnu pleekaedas. Tallinn, 1874. 40 lk.
- Kolmas Eesti juttotooja, ehk Vanna Raudjalla juttud Malmi Mihkle varrul. Kirjotanud Martin Sohberg. Narva: M. Pöder, 1874. 48 lk.
- Neljas Eesti juttotooja. Ennemuistessed juttud ja vanad sõnad. Kirja pannud M. Sohberg. Tartu: Schnakenburg, 1876. 76 lk. Teine parandatud trükk ilmus 1879, kolmas 1885.
- Viies Eesti juttutooja. Vanad ennemuistessed juttud. M. Sohberg kirja pannud. Viljandi: F. Feldt, 1876. 72 lk. Teine trükk 1882, kolmas 1884.

56 V. Reiman, Kullakaevajad. – V. Reiman, Kivid ja killud. Esimene osa. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused, nr 1. Tartu: Postimees, 1907, lk 66–67

57 Ü. Tedre, Martin Sohberg ja rahvalaul. Eesti Keele Instituudi toimetised 4. Tallinn, 1999, lk 12

58 Eestikeelne raamat 1851–1900. II kd. R–Y. Toim. E. Annus. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1995, lk 605

- Kuues Eesti juttotooja. Ennemuistessed juttud. Kirja pannud M. M. Sohberg. Tartu: Schnakenburg, 1877. 66 lk.
- Seitsmes Eesti jututooja. Maa ja linna noore rahvale lõbusaks ajaviiteks. Kirja pannud M. Sohberg. Tartu: Schnakenburg, 1878. 58 lk.
- Kaheksas Eesti jututooja. Ennemuistessed jutud maa ja linna noorele rahvale lõbusaks ajaviiteks. Tartu: Schnakenburg, 1881. 72 lk.
- Üheksas Eesti jututooja. Ennemuistessed jutud maa ja linna noorele rahvale lõbusaks ajaviiteks kirja pannud M. Sohberg. Tartu: Schnakenburg, 1881. 91 lk.
- Kümnes Eesti jututooja. Ennemuistessed jutud maa ja linna noorele rahvale lõbusaks ajaviiteks kirja pannud M. Sohberg. Tartu, Schnakenburg, 1881.

Kõigi väljaannete tiitellehel, välja arvatud esimesel ja kaheksandal, viidatakse Martin Sohbergile. Talle omistatud “Essimese Küla Juttotooja” (1874) tiitellehel puudub küll märges raamatu autori kohta, kirjamehele viitab aga väljaande pealkiri, mis sarnaneb ülesehituselt “Kolmanda Eesti jututoojaga” (vaid esimese ande pealkirjas sisalduv “küla” on kolmandas asendatud “Eestiga”). Samuti on mõlemal juhul osutatud jutustajale – Vanale Raudjalale. Sisuliseks ühtelangevuseks esimese ja kolmanda “Jututooja” puhul võib pidada seda, et mõlemad koosnevad ilukirjanduslikest juttudest, mis on ilmselt tõlgitud saksa keelest. Juttude võõrale algupärale viitavad näiteks tegevuskohad (Berliin, Wittenberg, Holland) ja tegelaste nimed (Käsper, Anton, Tomson). Sohberg tunnistab ka oma päevikus, et õppis saksa keelt sooviga raamatuid tõlkida. Vaatamata sellele, et ta käis koolis lühikest aega, täiendas ta end palju ise – luges vaimulikku kirjandust, lihvis keeleoskust ning harjutas kirjutamist. Ta märgib, et “saksa keelt natuke tundma, lähhab mulle üsna tarvis, võin raamatusi saksa keelest ümber panna ehk ka eddasi õppida valla kirjutuse ametid võtta, või eks ta olle muido jubba assi kül, kui tallo poeg mõistab Saksa keelt, eks olle innimenne põggal ikka kõrgemase tõusnud”.⁵⁹

Hilisemate “Jututoojate” seas on erandlik “Kaheksas Eesti jututooja”, mille autoriks on Matthias Johann Eisen. Esmakordselt ilmus sama teos 1876. aastal pealkirja all “Jutustused Venemaalt. Kokku korjanud ja välja andnud M. J. Eisen”. “Jututoojate” sarjas avaldati Eiseni raamat seega teistkordselt, märges autori kohta tiitellehel aga puudub. Võimalik, et Eiseni raamatu kordustrukü lülitamine

59 EKLA, reg 1964/36, lk 22.

“Jututoojate” sarja toimus Schnakenburgi kirjastuse initsiatiivil.⁶⁰ Eisen ja Sohberg tundsid teineteist arvatavasti põgusalt. Näiteks on Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilinud mõned kirjad, mis Sohberg on saatnud Eisenile.⁶¹ Nende põhjal võib oletada, et Eisen tundis huvi kirjamehe poolt avaldatud raamatute käsikirjade või rahvajuttude üleskirjutuste vastu. Martin Sohberg kurdab oma vastuses, et ta on küll hulgaliselt jutte üles kirjutanud, kuid need on kirjastustes kaduma läinud. Vaatamata heale rahvajuttude ja laulude tundmisele Sohberg ilmselt rahvaluule suurkogumises ei osalenud, vähemalt puuduvad selle kohta andmed. Üksikuid üleskirjutusi arstimise ja ebausukommete kohta leidub aga Kristjan Rauale⁶² saadetud materjali hulgas.

Folkloristika vaatepunktist on huvipakkuvamad “Jututoojad” alates neljandast andest (1876), kus hakkab ilmuma rahvapärimslikku ainet. Selles ja ka järgnevas väljaannetes viidatakse raamatu alapealkirjas *ennemuistestele juttudele*, millele on hilisemates annetes lisatud täiendavalt “maa ja linna noorele rahvale lõbusaks ajaviiteks”.⁶³ Neis leidub ühtekokku 49 rahvajuttu, millest muinasjutte on 29, muistendeid 11 ning naljandeid viis. Sellest loetelust nähtub, et Sohbergi sümpaatia kuulus vaieldamatult muinasjuttudele. Jututüüpide arvu poolest tõusevad teiste seast selgelt esile imemuinasjutud (19 juttu), ehkki esindatud on ka teised alaliigid: loomamuinasjutud (3 juttu), legendilaadsed muinasjutud (3), muinasjutud rumalast kuradist (3) ning üks novellilaadne muinasjutt. Neljandas, viiendas ja kuuendas vihul on vaheldumisi avaldatud muistendeid, muinasjutte ja naljandeid. Seitsmes, üheksas ja kümnes väljaanne sisaldavad aga peamiselt muinasjutte. Sarnaselt rahvajutustajatele ei erista Sohberg žanriliselt erinevaid jutuliike ning nimetab kõiki avaldatud tekste *ennemuistesteks juttudeks*.

60 Koostöö Schnakenburgi kirjastuse ja Eiseni vahel oli tihe ning kestis mitu aastakümnet. Kirjastuse vahendusel ilmus arvukalt Eiseni kirjutisi erinevatel teemadel.

61 EKLA, f 25, m 14: 8.

62 EKLA, f 221, m 5: 15.

63 “Laulutoojaid” käsitlevas uurimuses juhib Ülo Tedre samuti tähelepanu 1876. aastale, kui sarja neljandas andes ilmusid esimesed rahvalaulud. Vt Ü. Tedre, Martin Sohberg ja rahvalaul, lk 11.

“Jututoojates” ilmunud muinasjuttudele rahvusvahelisest jutukataloogist⁶⁴ vastavaid tüübinumbreid otsides selgus, et 29 muinasjutust 11 kattuvad vendade Grimmide kogumiku “Kinder- und Hausmärchen” juttudega.⁶⁵

Jututooja	Jutu pealkiri	Tüübinumber	Kinder- und Hausmärchen”
IV	Neli vana teenert	ATU 130	KHM 27
VII	Kolm juuksekarva	ATU 461	KHM 29
	Kurat ja tema vanaema	ATU 812	KHM 125
	Kurat ja tema tahmane vend	ATU 475	KHM 100
	Konnakuningas	ATU 440	KHM 1
IX	Talumees ja kurat	ATU 1030	KHM 189
	Kolm keelt	ATU 671	KHM 33
	Ilma käteta tüdruk	ATU 706	KHM 31
	Vinguv luu	ATU 780	KHM 28
XV	Vaim klaasi sees	ATU 331	KHM 99
	Kaksteistkümmend kütti	ATU 884	KHM 67

Kaldun arvama, et vendade Grimmide juttudele vastavate tekstide paljusus “Jututoojates” ei ole juhuslik ning küllap ei ole nende puhul sageli põhjust rääkida ka suulisest traditsioonist. Palju tõenäolisemalt on Sohberg ise vahendanud need saksa keelest eesti keelde. Siiski ei ole nimetatud jutud tõlgitud sõna-sõnalt. Tegemist on ümberjutustustega, millele “Jututoojate” autor on lisanud omapoolseid kommentaare ning mõnel juhul liitnud erinevaid jutte. Nii on näiteks Grimmide muinasjutu “Kolm

64 H.-J. Uther, The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part I. Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales and Realistic Tales with an Introduction. FFC 284. Helsinki:Suomalainen Tiedeakatemia, 2004

65 Edaspidi kasutatud lühendit KHM.

keelt” (KHM 33; ATU 671) “Jututoojas” ilmunud eestikeelse versiooni lõppu lisatud usundiline motiiv ussikuninga krooni varastamisest (ATU 672). Sel ajal, kui “Jututoojad” ilmusid, ei tõmmatud veel selget piiri algupärase ja tõlkekirjanduse vahele, ei nõutud viiteid algteosele ja selle autorile ning tõlked olid pigem ümberjutustused, mida vahendaja oma tahte järgi täiendas või kärpis.⁶⁶ Alles XIX sajandi lõpukümnenditel hakati tähelepanu pöörama algupärase kirjanduse eristamisele laenulisest.⁶⁷ Nii ei erine Sohbergi tõlkimisvõtted kuigivõrd tema kaasaegsete töödest.

Alates seitsmendast “Jututoojast” moodustavad suurema osa just vendade Grimmide jutupärandist ülevõetud jutud, varasemates leidub vaid neljandas andes tuntud loomamuinasjutt Bremeni linna moosekantidest (“Neli vana teenert”,⁶⁸ KHM 27, ATU 130). Lisaks eeltoodutele leidub üheksandas “Jututoojas” veel kaks imemuinasjuttu, “Maa-alused tantsijad” (ATU 306) ja “Sinine küünla tuli” (ATU 562), millele vastavad Grimmide jutukogumikus jutud “Läbitantsitud kingad” (KHM 133) ja “Sinine tuli” (KHM 116). Sohbergi versioonid nimetatud muinasjuttudest erinevad siiski saksa algupärandist sedavõrd, et tõlkeks neid pidada ei saa. Samas ei saa välistada algidee pärinemist Grimmidelt, seda enam, et sama kogumiku ülejäänud viiest loost neli on tõkelaenud. Lugu soldatist, kes varastab nõiutud küünla või tulemasina (ATU 562) on Sohbergi isegi niivõrd haaranud, et vastava jutu teisendi pealkirjaga “Julge soldat ja nõiduse küünal” leiab ka kümnendast “Jututoojast”. Vendade Grimmide muinasjuttude vahendamisel ei ole Sohberg aga sugugi pioneer. Teadaolevalt varaseimad eestikeelsed tõlked on 1862. aastal ilmunud Mats Kirseli “Wiis kentsakat ennemuistest jutto”⁶⁹ ning 1867. aastal Ernst Muheli kirja pandud “Wiis kenna jutto”.⁷⁰

66 Vt nt: I. Loosme, 1860.–1870-ndate aastate juturaamat ja selle lugeja. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale IV. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tartu, 1966, lk 74.

67 V. Alttoa, Eesti kriitika 19. sajandil. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 119.

68 Siin ja edaspidi on lähtutud “Jututoojates” ilmunud tekstide pealkirjadest.

69 Kogumikus on viis juttu, neist kolm – “Kuus ühheskous sawad keigest mailmast läbbi” (KHM 71/ATU 513A), “Kuus luika” (KHM 49/ATU 451), “Tohter, kes keik asjad teab” (KHM 98/ATU 1641) – pärinevad Grimmide jutukogumikust.

70 Viiest jutust neli on Grimmide kogumikust: “Rumpelstiltsen” (KHM 55/ATU 500A), “Vennake ja õeke” (KHM 11/ATU 450), “Kolm meest metsas” (KHM 13/ATU 403B), “Schneewittchen” (KHM

Tõenäoliselt oli saksa rahvajuttude tõlkimise ja avaldamise taga kirjastuse vastav soov. Martin Sohbergi raamatuid lugedes hakkab silma hea traditsiooni tundmine ega tahaks uskuda, et tema juturepertuaar oli viimaste väljaannete ilmumise ajaks ammendatud.

Rahvajutud “Jututoojates”

Rahvaluule uurija jaoks moodustavad väärtuslikuma osa need jutusarjas avaldatud jutud, mis pärinevad suulisest traditsioonist. Samas ei ole põhjust kõrvale jätta ka tema tõlkelisi rahvajutte: sekundaartraditsiooni silmas pidades on mõlemal samaväärne allikapotentsiaal.

Kõrvutasin “Jututoojas” avaldatud tekste Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes leiduvate rahvajuttude üleskirjutustega.⁷¹ Arhiiviteisendite arvule tuginedes selgub, et mitmed avaldatud tekstidest kuuluvad Eestis tuntumate jututüüpide hulka. Populaarsematest tüüpidest on “Jututoojates” esindatud muinasjutud “Vana hundi eluots” (ATU 122A+77*), “Maa-alused tantsijad” (ATU 306), “Sepp ja vanapagan” (ATU 330), “Tuhka Mats” (ATU 530), “Sinine küünla tuli” (ATU 562), “Vaese mehe käsikivid” (ATU 715) ja naljand “Vahva rätsep” (ATU 1640).

Mitmest tuntud jutusüžest koosneb muinasjutt “Varastatud kuninga tütar ja ära tõutatud poeg” (ATU 313A+650A+300). Nimetatud jutt on autor omavahel põiminud hästi tuntud motiivid (mees lubab metsas võõrale selle, mis tal kodus teadmata on – ATU 313A, suure jõuga poiss toob metsast korraka koju mitu koormat puid – ATU 650A, kangelane päästab kuningatütred lohe käest – ATU 300) ning täiendanud neid isikupäraste arendustega. Rahvatraditsioonis neid jutte sellisel kujul omavahel liidetud ei ole. Need kuus vastavate liidetega varianti, mis muinasjutukorpuses esinesid, osutusid aga kõik Sohbergi-mõjulisteks.

53/ ATU 709). Vt ka: K. Toomeos-Orglaan, “Kinder- und Hausmärchen” eesti imemuinasjuttude allikana. – Teekond. Pro Folkloristica X. Toim. M. Hiimäe, K. Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003, lk 185.

71 Imemuinasjuttude võrdlemisel lähtun Tartu Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule õppetooli muinasjutuprojekti töö käigus loodud digitaalsest tekstikorpusest, mis sisaldab 5550 teksti. Ülevaate muinasjutuprojektist ning tekstikorpuse loomise põhimõtetest annab projekti juht Risto Järv oma dissertatsioonis. Vt R. Järv, Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus. Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk 23–26.

Muinasjutus “Vaene laps ja peretütar ehk nende kosija vaim” (ATU 480A+327A) on kasutatud samuti kaht väga populaarset muinasjutusüžeed. Kontaminatsioon muinasjutus esitatud kujul on taas Sohbergi enda loodud. Kui tavaliselt lõpevad jututüübile “Kurat saunas kosimas” (ATU 480A) vastavad teisendid ahne peretütre karistamisega (ta tapetakse või viiakse põrgusse), siis Sohbergi versioon jätkub Grimmide muinasjutust “Hans ja Grete” tuntud rõõsa piima ja pähkli tuumadega nuumamise ning vanamoori ahju lükkamise motiividega. Ilmselt ebaharilikust motiivide liitmisest on tingitud seegi, et loo vältel toimub tegelasrolli muutumine – nii saab jutu alguses vastase positsioonis olnud tegelaskujust (peretütrest) loo teises osas uus kangelane. Arhiivis on mõlemast jututüübist sadakond üleskirjutust. Neist kahes teisendis⁷² esineb ka sarnane kontaminatsioon, kuid võimalik, et Sohbergi versioon on neid üleskirjutusi mõjutanud.

Jututüübile “Kalamees ja tema naine” (ATU 555) vastab Sohbergi jutukogumikus muinasjutt “Talumees ja puuvaim”. Muinasjutukorpuses leidub vastavast tüübist üle poolesaja üleskirjutuse, mis moodustavad omakorda kinkija rollist lähtuvalt kolm alarühma: tekkemuistendilise lõpuga puuredaktsiooni, rahvusvaheliselt tuntud kalaredaktsiooni ning vähiredaktsiooni. Puuredaktsiooni alla liigituv “Talumees ja puuvaim” jutustab saunamehest, kes läheb hiiepuud raiuma. Vastutasuks puu raiumata jätmise eest saab mees kingituseks riida puid. Mehe ahne naine nõuab aga uhket maja ning järjest kõrgemat staatust: kohtumeheks, mõisnikuks, kuningaks. Mõningates arhiiviteisendites tipneb naise ahnus sooviga saada jumalaks. Karistusena muudetakse aga mees ja ta täitmatu naine karudeks. Arhiivimaterjali põhjal selgub, et valdavalt on jutud hiiepuu raiumisest üles kirjutatud XIX sajandi lõpukümnenditel Pärnu- ja Tartumaalt. Võimalik, et Sohberg on jutu avaldanud sellisena, nagu seda tol ajal Pärnumaal ka jutustati. Varem on F. R. Kreutzwaldilt ilmunud tema kogumikus “Eesti rahva ennemuistsed jutud” (1866) kaks versiooni vastavast tüübist – muinasjutud “Vägev vähk ja täitmatu naine” ning “Helde puuraiuja”. Nimetatud jutte on Kreutzwald aga omalt poolt täiendanud

72 H II 16, 230/8 (5) < Kose – A. G. Eriksohn (1888), H, Gr Qu 1, 85/8 (1) < Rakvere – J. Volde < A. Priivoi (1889).

erinevate motiividega.⁷³ Arhiivimaterjali seas leidub kümme-kond vähiredaktsiooni teisendit, mis ongi ilmselt mõjutusi saanud Kreutzwaldi muinasjutust “Vägev vähk ja täitmatu naine”. Paar trükiversiooniga sarnanevat varianti on aga kirja pandud ka Sohbergi jutust “Talumees ja puuvaim”⁷⁴ ning Kreutzwaldi “Heldest puuraujast”.⁷⁵ Tänapäeval on ATU 555 redaktsioonidest kõige tuntum ilmselt kalaredaktsioon. Arhiiviteisendid soove täitvast kuldkalast pärinevad valdavalt Setumaalt ning on kirja pandud aktiivse rahvaluule kogumise hilisemal ajajärgul, s.t alates 1920-ndatest aastatest, kui kogumistöö taas elavnes.⁷⁶

Eestis vähem tuntud muinasjuttude hulka kuulub “Nõia naene ja tema mehe moondatud elu ja olu” (ATU 449). Nimetatud jututüübist leidub rahvaluulearhiivis kümme-kond teisendit ning kõik need jutustavad mehest, kelle tema naine koeraks muudab. Koerana valvab ta kuninga last ning saab tasuks varanduse, vabanedes nõidusest muudab mees naise hobuseks. Muinasjuttude tüübikataloogi järgi pärineb nimetatud süžee Süüriast, kust see on levinud Ida-Euroopasse, Balkanile ja Kaukaasiasse.⁷⁷ Enamus eesti teisenditest on kirja pandud Setumaalt Vilo vallast ajavahemikus 1927–1937. Rohkem kui ühe kirjapanekuga esinesid Nikolai Sõrmus, Nikolai Oinas ning Anna Oinas-Tammeorg. Üks fragmentaarne tekst on üles märgitud ka varasemast ajast Sohbergi elukoha lähedalt Tõstamaalt.⁷⁸ Mitme teisendi alguses esineb motiiv laibasööjast naisest (ATU 363), kes muudab mehe koeraks

73 Vt ka: A. Annist, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Raamat, 1966, lk 185–186, 214–215.

74 H II 18, 76/8 (30) < Tõstamaa – M. Kampmann (1889), H II 68, 551/6 (2) < Palamuse – H. Karu < Mart Keller (1903).

75 E 13007/9 (1) < Pärnu-Jaagupi – M. Reimann (1894), S 113043/52 (17) < Setu – PaulKülaniit < Aleksei Nurme (1935)

76 Eesti imemuinasjuttude kogumise ajalist jaotumist on analüüsinud Risto Järv, vt R. J ä r v, Eesti imemuinasjuttude kangelaste, jutustajate ja kogujate soost. – Klaasmäel. Pro Folkloristica VIII. Toim. M. Hiimäe, K. Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum 2001, lk 30-31; R. Järv, Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus, lk 30.

77 H.-J. Uther, The Types of International Folktales, lk 265.

78 E 11569/70 (5) < Tõstamaa – Gustav Anniko (1894).

pärast seda, kui ta on tabanud naise laibasöömiselt. Samalaadsele algusmotiivile viidatakse ka Läti muinasjutuantoloogias.⁷⁹

Ligi kolmandik “Jututoojates” ilmunud juttudest pärineb vendade Grimmide kogumikust “Kinder- und Hausmärchen”. Jututüübile “Kolm karva vanakuradi peast” (ATU 461) vastab Sohbergi raamatus “Kolm kullast juuksekarva” (KHM 29). See on Eestis laialt tuntud ja rahvaehtne muinasjutt, millest leidub arhiivis üle poolesaja üleskirjutuse (Grimmide muinasjutu tundmisele saab osutada vaid kuue arhiiviteisendi puhul⁸⁰). Vanimad üleskirjutused nimetatud jututüübist pärinevad juba XIX sajandi alguskümnenditest, kirjapanijaiks Järva-Jaani pastor C. J. Glanström (jutu koopia asub A. F. J. Knüpfferi kogus)⁸¹ ja J. Lagos⁸².

Jututüübi algsituatsiooniks on rikkale mehele pärija ennustamise motiiv. Sarnane algus esineb samuti legendilaadses muinasjutus “Rikas mees ootab jumala külaskäiku” (ATU 751A*) ning novellilaadses jutus “Ennustus” (ATU 930). Seetõttu leidub näiteks mitmetes ATU 461 teisendites legendilaadsele jututüübile omane algus, kus jumala külaskäiku ootav rikas peletab eemale kerjuse. Saunamehe juures ööbinud kerjus osutub aga jumalaks/Jeesuseks, kelle ennustuse järgi pärib vaese mehe poeg rikka mehe varanduse. Imemuinasjutus järgneb sellele kangelase põrgusse saatmine. Teel kohtub ta erinevate tegelastega, kes paluvad lahendusi oma küsimustele. Tasuks vastuste eest saab kangelane raha. Novellilaadses muinasjutus laseb rikas mees kaevata augu kuuma tõrva jaoks. Töömehed saavad käsu lükata esimesena augu juurde jõudnud mees sinna sisse. Rikas mees jõuab aga ise esimesena kohale ja lükatakse keevasse tõrvaauku.

Muinasjutust “Ilma käteta tüdruk” (ATU 706) leidub arhiivis ligi poolsada teisendit, millest suurem osa on kirja pandud Setumaalt. Setu teisendites areneb

79 K. Arājs, A. Medne, Latviešu pasaku tipu radītās. Latvijas PSR Zinātnu akadēmija Andreja Upīza valodas un literatūras institūts. Rīga: Zinātnē, 1977, lk 69

80 H II 63, 7/21 (5) < Vastseliina – J. Sandra < Johan Palm (1900); H II 20, 703/5 (4) < Vändra – J. Tammann (1889); E 32217/23 (13) < Kadrina – A. [C.] Kivi (1897); E 41800/12 (1) < Rakvere – A. C. Kivi (1901); E 25845/53 < Torma – J. Soodla (1896); H III 14, 127/43 (2) < Tarvastu – J. Viira (1892).

81 EKÜ, f 232a 1, 352/7 (277). Vt ka K. Toomeos-Orglaan, Vanimatest imemuinasjuttude kirjapanekutest, nende koopiatest ja trükiversioonidest. – Aega otsimas. Pro Folkloristica XII. Toim. M. Hiimäe, K. Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005, lk 151–164

82 ÕES, ek 147, 35/45 (2) < Tarvastu – J. Lagos (1836).

konflikt venna, õe ja vennanaise vahel. Sarnase süžeeaga Grimmide versiooni (KHM 31) algsituatsioonis lubab mölder metsas võõrale vanamehele selle, mis tal veski taga on. Muinasjutu “Ilma käteta tüdruk” seni vanim teadaolev kirjapandud eesti variant pärineb C. H. J. von Schlegelilt ning on saksakeelsena ilmunud tema reisikirja “Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815” viiendas köites.⁸³ Kellelt Schlegel jutu kuulis, pole teada. Saksakeelse teksti järgi on jutu eestilisust kahtlemata raske hinnata. Eduard Laugaste märgib, et laule on Schlegel saanud oma naise sugulastelt Pauckeritelt Simunast ning Kadrina kiriku õpetajalt A. F. J. Knüpfferilt,⁸⁴ võimalik, et ka jutud pärinevad samadest allikatest. ATU 706 arhiiviteisenditest on vaid üks samast piirkonnast üles kirjutatud, nimelt A. C. Kivilt Kadrinast.⁸⁵ Nii Schlegeli kui ka Kivi variandid erinevad Setu *velenaasega* variantidest, neis kaotab tüdruk käed kurja võõrasema nõudmisel. Lõpp on Kivi variandis sootuks erinev kõigist selle jututüübi variantidest, tüdruk satub koos lapsega karu majja, kelle päästab lõpuks nõidusest naist otsima tulnud kuningas. Vaivara⁸⁶ ja Tartu-Maarja⁸⁷ variandid on saanud märgatavalt inspiratsiooni “Jututoojas” ilmunud Grimmide versioonist, Setu variante ei ole raamatuversioon mõjutanud. Grimmide muinasjuttude hulka kuuluvad ka jutud “Kolm keelt” (KHM 33, ATU 671) ning “Vaim klaasi sees” (KHM 99, ATU 331). ATU 671 alla paigutuvad vaid kuus teisendit, mida ühendav motiiv on peategelase võime mõista lindude ja loomade keelt. Grimmide muinasjutusüžeeaga sarnaneb neist üks Tõstamaa⁸⁸ tekst ning selles on äratuntav just Martin Sohbergi tõlkeversioon. Sohberg on omalt poolt lisanud Grimmide muinasjutule stseeni ussikuninga krooni varastamisest (“Ussikuninga kroon”, ATU 672), tänu millele saab kangelasest Rooma paavst. ATU 331 teisendeid iseloomustab episood surma/vanapagana/ kuradi sulgemisest pudelisse, tünni või kasti (kirstu). Sealt vabanedes võtab surm kõigepealt elu teda vangistusse meelitanud soldatilt või lubab vastutasuks vabaduse eest suurt rikkust. Viimane lahendus esineb ka Grimmide versioonis. Ühel anonüümse koguja

83 C. H. J. von Schlegel, *Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815*. Fünftes Bändchen. Meiningen: Friedrich Kentzner, 1830, lk 183–186.

84 E. Laugaste, *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu*. 1. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1961, lk 61.

85 E 34355/9 (5) < Kadrina, Hõbeda – A. C. Kivi (1897).

86 H II 36, 716/20 (67) < Vaivara – E. Johannes (1893).

87 E 55724/7 < Tartu-Maarja – R. Lipsberg (1925).

88 E 6660/3 (2) < Tõstamaa – J. A. Weltmann (1893).

teisendil⁸⁹ oli mitmeid ühisjooni Grimmide vastava muinasjutuga. Kolmes arhiiviteisendis püüab aga kalamees merest tunni, kuhu on suletud kurat või veevaim.⁹⁰ Sarnane süžee kalamehe ja vaimuga leidub näiteks 1867. aastal ilmunud kogumikus “Kolm jutto tuhhat ühhest ööst”.⁹¹ Võimalik, et nimetatud üleskirjutused on just selle raamatuversiooni mõjul kirja pandud.

“Jututoojaid” ja arhiivimaterjali omavahel võrreldes selgub, et Sohbergi muinasjuttudest on saanud ainest mitmed rahvajuttude üleskirjutajad ja jutustajad. Martin Sohbergi rahvaraamatuis ilmunud imemuinasjuttude mõju võib selgemalt täheldada kümne erineva jututüübi puhul kokku paarikümnes teisendis, sõnasõnalisi mahakirjutusi läbi vaadatud arhiivimaterjali seas silma ei hakanud.

Sohbergi muinasjuttude stiil

Paljudele kirjanikele eeskujuks olnud F. R. Kreutzwald pidas eesti muinasjutte avaldades oluliseks esile tõsta nende juttude kunstilist väärtust.⁹² Kui Kreutzwaldi rahvajuttude esituslaad on pigem ilukirjanduslik, siis Sohbergi jutte iseloomustab eelkõige rahvapärane jutustamislaad. Tema raamatuid lugedes tundub, et umbes nii võidi neid jutte tõesti ka jutustada. Ka vendade Grimmide muinasjutte eestindades on Sohbergil õnnestunud neid rahvapärasemaks vormida.

Traditsioonile vastavalt algavad muinasjutud “Jututoojates” ebamäärase aja- ja kohamääratlusega:

*“Ennemuiste elas kohegil kuningliku lossi lähedal, väikeses ja alvas sauna-urtsikus üks abielu paar.”*⁹³

*“Wanal ajal elas kohegil üks õnnerikas sepp, kes raua tagumisega omale palju raha ja vara oli teeninud.”*⁹⁴

89 HI 5, 603/4 (1) < Andmed koguja, jutustaja ning üleskirjutamise koha ja aja kohta puuduvad.

90 E 15503 < Viljandi – H. Pöder (1895); E 33754/7 < Kroonlinn (< Torma) – J. Soodla (1897); RKM II 291, 48/52 (3) < Krasnojarski krai, Ülem-Bulani asundus – Rosalie Ottesson (1972).

91 Kolm jutto tuhhat ühhest ööst. Armsa Marahwale aeawiteks lugeda. Ühhest Eesti sõbrast kirjutud. Tartus: H. Laakmann, 1867. 74 lk.

92 A. Annist, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad, lk 281.

93 Kolm kullast juukse-karva. – Seitsmes Eesti jututooja, lk 19 (ATU 461).

94 Sepp ja vanapagan. – Neljas Eesti juttotooja, lk 54 (ATU 330).

Tavapärane on samuti algus, kus kirjeldatakse kangelase olukorda või positsiooni:

“Ühel isal oli kolm poega, esimene ja teine olid targa mõistusega, aga noorem neist oli üks otsekohene ja loll ...”⁹⁵

“Üks vaene soldat, kes paarkümmend aastat kroonut oli teeninud...”⁹⁶

Mõnda juttu alustab kirjanik pikema sissejuhatusega, kuid ka sellisel juhul markeerib jutu sisulist algust traditsiooniline vormel ennemuiste elas üks...

Sohbergi keelekasutus on ilmekas, emotsionaalne, sageli ka võrtsikas. Nii vaatavad kõik Tuhka Matsi kui *tolvani* peale, kuningas mõtleb: “Ennä mu sitaarki, kellest ka minu väimees saab” ning kurat jääb *plarinal* magama, kui naine ta pead otsib. Sohberg kasutab silmatorkavalt tihti mitmesuguseid paarisvormeleid: *pihuks ja puruks, rikkust ja vara, asjalugu kuulates ja vaadates, kulda ja hõbedat, süle ja seljaga, siidis ja sametis, lusti ja rõõmu*. Kirjamehele iseloomulikud on veel ka hüüatused: “Tökkat ja tõrv!”, “Tuhat ja sada!”, vanapagana sünonüümina on kasutusel *Vana konn*, surma kohta aga rahvatraditsiooniski tuntud eufemistlikud väljendid *Mulla Madis* ja *Liiva Annus*.

See osa Sohbergi juttudest, mis toetub suulisele pärimusele, ei erine enamasti arhiivis säilitatavatest üleskirjutustest. Samas ei ole ilukirjanduslik stiil talle võõras. Näiteks rahvapärasele jutustamislaadile ei ole omane tegelaste sisekõne esitamine. Kui arhiivitekstis osutatakse näiteks põgusalt sellele, et keegi istub kurvalt või jätkab kurvastades oma teed, siis Sohbergi juttudes esitab tegelane, kes pole oma olukorraga rahul, monoloogi, kus ta end haletseb või püüab omaette arutledes olukorras selgusele jõuda. Sellist võtet kohtab enamasti kirjanduses. Rahvajutus keskendutakse rohkem tegevuse kirjeldamisele ega pöörata tähelepanu tegelaste sisemaailmale.⁹⁷ Arhiivitekstidega võrreldes esineb Sohbergi juttudes küll rohkem detaile, kuid samas ta ei liialda nendega nii nagu näiteks setu rahvajuttude koguja Jaan Sandra.⁹⁸ Sandra

95 Tuhka Mats. – Viies Eesti juttutooja, lk 55 (ATU 530).

96 Kurat ja tema tahmane vend. – Seitsmes Eesti jututooja, lk 39 (ATU 475).

97 Vt M. Lüthi, Märchen. 9. durchgesehene und ergänzte Auflage Bearbeitet von Heinz Rölleke. Sammlung Metzler. Bd. 16. Stuttgart–Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1996, lk 29.

98 Vt R. Järv, Jaan Sandra isikupärased muinasjutud. – Kahrukõrvaga Ivvan. Valimik setu ja Vastselliina muinasjutte Jaan Sandra kirjapanekutest. Koost. ja toim. P. Hagu, R. Järv. Tartu: TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 2004, lk 276–287

on siiski üsna erandlik koguja, kelle peensusteni väljajoonistatud üleskirjutused ei iseloomusta üldiselt arhiivi laekunud pärimustekste.

Kui mõttes tõmmata telg, mille ühes otsas oleks kirjanduslik ja teises rahvalik stiil, siis Sandraga võrreldes asetseks Sohberg kindlasti enam rahvaliku poolel.

Mitmes Sohbergi avaldatud muinasjutus leidub ka värse. Selline stiilivõte on üldiselt kasutust leidnud mitmetes eesti muinasjututüüpides. Suulises traditsioonis esineb lauldavaid vaheosi rohkem looma- ja imemuinasjuttudes, teistes muinasjutuliikides ning naljandites ja muistendites leidub neid vähem.⁹⁹ Loomamuinasjutus “Vana hundi eluots” (ATU 122A+77*) on Sohberg liitnud kaks populaarset juttu (“Hunt ja emis”, ATU 122A ja “Hundi patutunnistus”, ATU 77*). Neid tüüpe iseloomustavaks elemendiks on lauldav vaheosa, milles kirjeldatakse erinevaid loomi. “Jututoojas” avaldatud versioonis pilkab hunt emist järgmiselt:

Siga sink, sink

Händ hõör, hõör

Kõrvad kõlp, kõlp

*Nisad nilp, nilp.*¹⁰⁰

Kui jahimees küsib hundilt tema nime, vastab viimane pika loeteluga hundi kohta kasutatavatest peitesõnadest (näiteks metsakoer, kõrvekutsikas, pajuvasikas, võsavillem, vanapoiss jne). Loo lõpuosas loetleb hunt jututüübile ATU 77* vastavalt erinevaid loomi, keda ta on söönud. Arhiivitekstide hulgas leidub mõlemas jututüübis ka ainult laululisi variante.¹⁰¹

Imemuinasjuttudest esineb Sohbergi kirjapanekuis värse kolmes tekstis: “Konnakuningas” (ATU 440), “Vaese mehe käsikivid” (ATU 715) ja “Maa-alused tantsijad” (ATU 306). Grimmide muinasjutus “Konnakuningas” (KHM 1) on Sohberg tõlkinud värside originaalist lähtudes, kuid teemat edasi arendades:

99 Vt nt: K. Salve, V. Sarv, Setu lauludega muinasjutud. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 19.

100 Vana hundi eluots. – Neljas Eesti juttutooja, lk 40.

101 Kinder- und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm. Jubiläumsausgabe. Eingeleitet und herausgegeben von Dr. R. Riemann. Dritte Auflage. Marburg: N. G. Elwertsche Verlagsbuchhandlung, G. Braun, 1907, lk 4.

*Königstochter, jüingste,
mach mir auf,
weisst du nicht, was gestern
du zu mir gesagt
bei dem kühlen Brunnenwasser?
Königstochter, jüingste,
mach mir auf.¹⁰²
Mis viimaks kaevu pillasid,
Ma tõin tend välja agarast,
Sul andsin kätte armulist.¹⁰³*

*Kuninga tütar noorem,
Kes teistest keige kenam;
Tee lahti lossi ukseke
Ja lase sisse konnake.
Et mõtle mis sa lubasid,
Kui kaevu äärel istusid,
Kuldmunaga seal mängisid,*

ERA kogudes leidub üksteist jututüübile ATU 440 vastavat teksti, neist kahes¹⁰⁴ leidis värsse ning need olid äratuntavalt tõlkemõjulised. Saksa algupärandile näivad toetuvat ka kõik ülejäänud selle jututüübi kirjapanekud.

Arhiivitekstide vähesus ning sarnanemine Grimmide jutusüžeeaga osutab ilmselt sellele, et lugu konnaks muudetud kuningapojast enne raamatuversiooni ilmumist Eestis ei tuntud.

Värsilisi vaheosi esineb Sohbergil veel ka rahvapärases muinasjutus “Vaese mehe käsikivid” (ATU 715). Selles läheb kukk rikka mehe käest saunamehe käsikivi tagasi nõudma. Rikas uputab kuke kaevu, kus see laulab:

*Joo, joo kurgukene,
Joo vetta julge-esta;
Kahanda see kaevu vesi;
Et ma pääseks pimedusest,
Sõuaks välja sügavusest.¹⁰⁵*

Kukk pääseb kaevust ning rikas pistab ta ahju, kukk laulab sealgi ning kustutab veega tule. Arhiiviteisendites nii pikka laulu ei esine. Arvukates variatsioonides on

102 Vt P. Kippar, Estnische Tiermärchen. Typen- und Variantenverzeichnis. FFC 237. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1986, lk 80, 97

103 Seitsmes Eesti jututooja, lk 46.

104 ERA II 130, 97/8 (122) < Helme, Jõgeveste – Liis Pedajas < Mai Turi (1941); ERA II 142, 103/4 (274) < Karksi – Marie Sarv < Ann Tomson (1935).

105 Neljas Eesti juttotooja, lk 47.

selle asemel kuke hädakisa: “Kukku lõõgu! Anna vaese mehe käsikivid kätte!” Ühes Karula variandis leidub värsipaar:

Neela, neela kurgukene,

*Voola, voola kõhukene!*¹⁰⁶

Värsilisi vaheosi leidub Sohbergil veel näiteks legendilaadses muinasjutus “Vinguv luu” (ATU 780), naljandis “Laisk mees” (ATU 1640) ja muistendis “Kuidas vanapagan last vahetanud”.

“Jututoojates” avaldatu põhjal võib öelda, et Martin Sohberg on oma kirjanduslikus tegevuses lähtunud nii suulisest jututraditsioonist kui ka XIX sajandi kirjandusest. Neis raamatutes leidub tõlkelaene, rahvajuttude töötlusi ja autori oma loomingulisi jutte. Vaatamata sellele, et omaegne kirjanduskriitika ei pidanud Sohbergi jutuloomingut eriti väärtuslikuks, olid tema raamatud rahva seas populaarsed. Sellele osutavad nii arvukad kordustrukid kui ka avaldatud juttude taasesitused arhiivimaterjalide hulgas.

106 H II 24, 106/9 (14) < Karula – P. ja J. Einer (1887–1889).

3.3. Vaade M. J. Eiseni koostatud rahvajutukogumikele

Artiklina ilmunud: *Tonditosin. Pro Folkloristica, XIV.*

Toim. M. Hiimäe, L. Saarlo, Tartu 2008, lk 236-251.

Selleks ajaks, kui M. J. Eisenist kujunes rahvaluulekogu ja rahvaluule publitseerija, oli ta juba tuntud kirjamees ja raamatute tõlkija. Tema esimesed kirjatööd ilmusid 1870. aastatel Pärnus, raamatute tõlkimist jätkas ta samuti ülikooliaastatel Tartus. Eisen märgib, et ta oli täielikult tõlkimistööst ja kirjutamisest haaratud ning oli sellel alal ka üsna produktiivne (Eisen 1925: 349).¹⁰⁷

Esimene Eiseni koostatud folklooriväljaanne “Esivanemate varandus” ilmus 1882. aastal. Eesti Postimehes (1883, nr 4) avaldati selle muistenditest koosneva raamatu kohta kirjanduse rubriigis tunnustav sõnum ning ühtlasi soovitati edaspidigi selliseid raamatuid välja anda. Samas märgitakse, et nende juttude väärtus oleks kindlasti suurem, kui lisataks kogujate ja jutustajate andmed.

Ilmselt heast vastuvõtust innustatuna avaldas Eisen paar lehenumbrit hiljem üleskutse pealkirjaga “Soov ja palve”, milles ta kutsus lugejaid veelgi kohamuis-tendeid koguma ja kirja panema, et nende põhjal “Esivanemate varanduse” teine osa välja anda (Eesti Postimees 1883, nr 7). Nimetatud raamatu teise osa koostamiseni ta siiski ei jõudnud. 1887. aastal avaldas ta üleskutse mõistatuste kogumiseks ning saadetud materjal ilmus väljaandes “Eesti rahva mõistatused” (1890). Eisen kogus folkloorset ainet algselt vaid publitseerimise tarvis, rahvaluulekogu komplek-teerimisele ta esialgu ei mõelnud (Normann 1966: 422; Saukas 2005: 13).

Jakob Hurda eeskujul avaldas Eisen ajalehtedes aruandeid talle saadetud materjali kohta. Need aruanded on lühikesed ning lõpevad sageli üleskutsega saata mõne konkreetse teemaga seotud pärimust. Ajalehtedes ilmunud aruannetest selgub, et Eiseni kogumistöö kulges edukalt. Ta kiidab nimeliselt saatjaid rohkete kirjapanekute eest ning lubab need trükki toimetada. Eisen pidas väga oluliseks, et saadetud materjal saaks trükituna välja antud. Ülo Tedre hinnangul võis Eiseni käsituses mõiste “vanavara alalhoidmine” tähendadaagi just selle trükis avaldamist

107 Vt ka Eiseni bibliograafiat aastate 1876–1925 kohta (EK 1925: 350–365).

(Tedre 1994: 340). Teisalt oli see ilmselt ka üks olulisi motivatsioone, mis tõi talle nii suures ulatuses kaastööd (Päss 1938: 137).

Hurdale Eiseni paralleelselt organiseeritud kogumistöö ei meeldinud. Ta nimetas seda tervikpildi lõhkumiseks, mis liigselt killustab ning takistab uurimist (Olevik 1891, nr 44). Samuti pani Hurt pahaks, et Eisen avaldab kogutud materjali praktiliselt kohe trükis. Ta pidas sellist teguviisi edasist kogumistööd pärssivaks, kuna seetõttu ei pruugi enam teiseid laekuda (Postimees 1893, nr 180). Küllap võttis Eisen kuulda nii Hurda kriitikat kui Soome kolleegide nõuandeid, sest mitmes artiklis teeb Eisen juttu ka teisenditest ning ärgitab neid kirja panema vaatamata sellele, et sarnane jutt on juba ilmunud (Postimees 1892, nr 218, lk 2, v 3–4; Eisen 1895: 3). Ühtlasi palub ta juttude juurde lisada koguja ja jutustaja nime, vanuse ja üleskirjutamise koha (Postimees 1891, nr 148).

Raamatu “Vanad jutud” eessõnas julgustab Eisen samuti teiseid üles kirjutama ning osutab paikadele, kust on seni vähe jutte saadetud: “Võru maalt võisin kõigist ühe korjaja teisendi trükki anda, Jurjevi ja Saare maalt ei saanud sedagi.” Eessõna lõpetab ta lubadusega veelgi selliseid jutte avaldada, kui raamat lugejatele meeldib (Eisen 1895:3).

Üleskutseid rahvajuttude kogumiseks avaldas Eisen nii ajalehtedes kogumisaruanne juures kui ka rahvaraamatute eessõnades. Enamus ajalehtedes ilmunud üleskutseid on napisõnalised ning neid iseloomustab täpselt etteantud teema, mille kohta koguja materjali ootab. Rahvaraamatute eessõnades palub Eisen aga vastava väljaande eeskujul jutte kirja panna ja talle saata.

Rahvajuttude klassifikatsioonist

Eiseni jutukogumikest muinasjutte otsides sattusin mõnelgi korral valele rajale, kuna mitmed neist kannavad tänapäevase terminoloogia seisukohalt eksitavat pealkirja. Näiteks on muistenditest koosneva kogumiku pealkirjaks “Tartumaa muinasjutud” (1926b), kuigi muinasjutte seal ei leidu. Võimalik, et Eisen kasutab terminit *muinasjutt* avaramalt muistse ehk vanast ajast pärit jutu tähenduses. Eestikeelne terminoloogia ning žanrikäsitlused olid 19. sajandi lõpukümnenditel eesti folkloristikas alles kujunemas (vt Jaago 1999: 71–76). Üheks autoriteediks ja küllap ka Eisenile eeskujuks oli Fr. R. Kreutzwald, kes kasutas oma jutukogumikus “Eesti rahva ennemuistsed jutud” (1866) mõisteid *ennemuistne jutt* muinasjutu (*Märchen*)

ja *paiklik ennemuistne jutt* muistendi (*Sage*) tähenduses. F. J. Wiedemanni eestisaksa sõnaraamat annab sõna 'muistne' all *ennemuistse jutu* saksakeelseks vasteks *alte Sage* (Wiedemann 1973: 625). Eisenil tähistab mõiste *ennemuistne jutt* aga üldisemalt rahvajuttu, mis jaguneb omakorda erinevateks alaliikideks. Sellist eeskju nagu Aarne rahvajuttude kataloog (vrd ATU) Eisenil veel kasutada polnud. Üks võimalus saada aimu sellest, mismoodi suurkoguja talle saadetud materjali klassifitseerib ning millised on /võiksid olla tema teoreetilised seisukohad, on vaadata tema koostatud rahvajutuväljaandeid ning nende koostamise põhimõtteid selgitavaid saatesõnu. Rahvajuttude teaduslikus käsitluses "Vaade ennemuistsete juttude maailma" toob Eisen ennemuistsete juttude alaliikidena välja *vanapagana jutud*, *Hansu jutud*, *Hansu ja vanapagana jutud*, *kuningajutud* ning *elajate jutud* (Eisen 1909c: 5; 17; 28).

Eisen peab vanapagana-jutte arvukaimaks liigiks ennemuistsete juttude hulgas ning osutab vanapaganale kui dominantkujule, kes võib astuda ükskõik millise sarnaste omadustega tegelaskuju asemele. Hansu-lugudes on Eiseni järgi esiplaanil kavalus, vanapagana ja Hansu lugudes aga koomika (samas: 6). Ta osutab vanapagana kuju erinevusele Hansu ja vanapagana lugudes ning *üleüldistes ennemuistsetes juttudes* ehk muistendites:

"Üleüldistes ennemuistsetes juttudes ilmub vanapagan tavaliselt kurjana, tagedana vaimuna, kelle meel ja mõte ainult selle pääle käib inimesi hukka saata. Tihti teavad üleüldised ennemuistsed jutud või nii nimetatud vanapagana jutud vanapaganat õieti koledaks kujutada: sarved pääs, saba taga, keha karune; ajab tarvikorral suust ja sõõrmist koguni tuld välja." (Eisen 1909c: 6–7) Vanapagana-juttudes esinev vanapagan sarnaneb seega pigem demonliku olendiga, kes võib vajadusel võtta kas inimese, looma või eseme kuju. Vanapagana ja Hansu lugudes esinev vanapagan on Eiseni sõnul aga rumal, lapsemeelne ja naiivne tegelane. Neis juttudes on vanapagan "ajast ja haridusest hoopis maha jäänud", tema vastane Hans tähistab aga kaasaegset inimest (Eisen 1909c: 6).

Sellega osutab Eisen justkui kahe maailmavaate, vana ja uue pörkumisele, millest võitjana väljub uus, modernne maailm.¹⁰⁸ Jutu-uuri ja Heda Jason on nende

¹⁰⁸ Vana ja uue maailma konfliktile on üles ehitatud näiteks ka A. H. Tammsaare "Põrgupõhja uus vanapagan". Vanapagana ja Kaval-Antsu lugude kajastusi ilukirjanduses on lähemalt vaadanud Katre Kikas (2003: 62–72).

juttude puhul toonud välja üleloomuliku ning realistliku maailma vastanduse (Jason 1977: 231–232; vt ka Kikas 2004), Eisen aga osutab oma käsitluses sellele, et Hansu ja vanapagana juttudes ei ole vanapagan samavõrd üleloomulik olend nagu muistendites. Tänapäeval kasutusel oleva klassifikatsiooni järgi paigutuvad Hansu ja vanapagana lood rumalast kuradist või hiiust pajatavate muinasjuttude hulka (ATU 1000–1199), Eisen on neid jutte aga nimetanud nii muinasjuttudeks (Eisen 1909b: 408) kui ka naljalugudeks (Eisen 1909a: 3–4).

Eraldi alaliigina väljatoodud Hansu-juttude kohta jagab ta kõige vähem selgitusi. Ta nimetab siin oluliseks peategelase kavalust ning võrdleb neid jutte saksa rahvaraamatute kaudu Eestiski tuntud Till Eulenspiegeli lugudega (Eisen 1920a: 7; vt ka Eisen 1909b: 409–410). Eisen viitab mitmel juhul Hansule kui üldnimele, mis ei ole seotud vaid ühe kindla jutužanriga. Ka eesti imemuinasjuttudes on Hans (ka: Ants) üks populaarsemaid jutukangelase nimesid, asudes enimkasutatud isikunimede pingerivis teisel kohal pärast Ivani (Järv 2005b: 452).

Kuninga-juttude kui ennemuistsete juttude alaliigi kohta kirjutab Eisen järgmist: “Neis juttudes astuvad kuningad ehk kuninga perekonna liikmed tavaliste tegelastena ette. Väga tihti teavad need kuningajutud kõnelda, kudas talupoisist kuninga väimees ja hiljemini kuningas ise saanud. Teine kord astub talupoja asemele mõni muu isik, vahel koguni kuninga poeg, aga olgu, kes kuninga tütre peigmees ka olgu, iseäranis hää meelega püüavad kuningajutud kuninga tütreid mehele panna” (Eisen 1909c: 17–18).

Eisen on antud juhul lähtunud ilmselgelt Soome folkloristi Kaarle Krohni eeskujust, kelle koostatud on soome rahvajuttude kogumik “Kuninkaallisia satuja”. Samal aastal (1893), kui ilmus soomlaste väljaanne, avaldas Eisen samanimelise jutukogumiku “Kuninga-jutud”.¹⁰⁹ See jutukogumik oli üks populaarsematest Eiseni koostatud muinasjuturaamatutest, ning sellest ilmus ühtekokku neli trükki.

Päris žanripuhtaid rahvajutukogumikke leidub Eiseni publikatsioonide hulgas vähe. 1895. aastal ilmunud “Vanad jutud” koosneb põhiliselt muistenditest. Pea poolesaja jutu seas leidub aga ka seitse imemuinasjuttu.

109 Soome folkloristi K. Krohni elu ja tegevust valgustavas artiklis nimetab Eisen (1913: 149–151) tema mitmete oluliste tööde hulgas soome loomamuinasjuttude kogumikku “Suomalaisia kansansatuja I. Eläinsatuja” (1886) ning teist jagu “Kuninkaallisia satuja” – Eisenil siin tõlgitud vastavalt “Soome rahva ennemuistset jutud I. Elajate jutud” ja “Kuningalised ennemuistset jutud”.

jutu nr	pealkiri	tüübinumber ja –nimi ATU järgi
1.	Tugev karjane	650B, Vastaseotsija
10.	Sepp ja vanapagan	330, Sepp ja kurat
16.	Linnu keel	672, Ussikuninga kroon
23.	Toidukott ja peksukott	564, Imeline kott
26.	Naine libahundiks	409, Naine libahundiks
32.	Ann ja Els	480A, Kurat saunas kosimas
33.	Peretütar ja vaanelaps	403A, Ilus õde

Mitme siin väljatoodud jututüübi puhul on uurijad jõudnud arusaamisele, et seni imemuinasjutuna klassifitseeritud tüüp tuleks hoopis legendiks või muistendiks arvata. Näiteks ATU 672 ehk “Ussikuninga kroon” on Soomes muistendina klassifitseeritud (Rausmaa 1972: 470) ja hilisemast imemuinasjuttude antoloogiast ka välja jäetud (Rausmaa 1988). Muinasjutul “Sepp ja kurat” (ATU 330) on Pirkko-Liisa Rausmaa hinnangul aga palju ühist legendiliste juttudega (1988: 481; vt ka Järv 2005a: 212). Eiseni sõnul tuleks aga lugu sepast ja kuradist käsitleda kuradimuistendina, sest vanapagana asemel tegutseb rahvapärimeses tavaliselt “kurivaim” (Eisen 1909b: 384–385). Eesti materjalile toetudes võib märkida, et väga tugeva usundilise tausta ja muistendlike joontega on samuti jututüübid “Naine libahundiks”¹¹⁰, “Kurat saunas kosimas” ning “Vahetatud mõrsja”¹¹¹. Vaatamata sellele, et Eiseni väljaandes ilmunud tekstid on vormiliselt siiski muinasjutud, on nende avaldamine muistendikogumikus sisuliselt täiesti põhjendatud.

Imemuinasjutud Eiseni rahvajutuväljaannetes

Jutukogumike publitseerimisel võib Eiseni puhul välja tuua kaks põhilist avaldamisprintsipi.

110 Vt ka Merili Metsvahi artiklit libahundimuistendite kohta (Metsvahi 2000)

111 Risto Järv on mitmete siin nimetatud jututüüpide puhul välja toonud nendes esinevad ühisjooned, mis on tunnuslikud nii muistendile kui muinasjutule (Järv 2005a: 551–552).

1) Jutud on avaldatud originaalilähedaselt ning nende juurde on lisatud andmed koguja ja jutustaja kohta.

“Kuninga-jutud” [1893],

“Vanad jutud” (1895),

“Rahvaraamat” II–V (1894–1895),

“Hans ja Vanapagan” (1903),

“Talupoisid kuningate väimeesteks” (1908),

“Kalevipoja esi-isad” (1920b).

2) Jutud on mitme variandi põhjal loodud ja /või koostaja poolt ümber töötatud ning viited kasutatud alustekstidele neis puuduvad.

“Endise põlve pärandus” (1883),

“Rahvaraamat” I (1893),

“Kavala Hansu ja vanapagana lugu” (1905),

“Eesti ennemuistsed jutud” (1911),

“Eesti imede ilmast” (1926a).¹¹²

Nagu siinkohal esitatud väiksest loetelustki selgub, on samaaegselt ilmunud nii ümbertöötatud kui ka kogujaandmetega varustatud jutuväljaandeid. “Eesti ennemuistsete juttude” (1911: 5) eessõnas põhjendab Eisen juttude ümbertöötamist sellega, et raamat on mõeldud lastele ning seepärast on sõnastust kohendatud ja sobimatud ütlemised välja jäetud. Nimetatud kogumikus leidub ka jutte, mis on mitmest teisendist kokku pandud. Juttude täiendamist ja omavahel liitmist selgitab Eisen saadetud juttude lühidusega ning toetudes ilmselt oma kogemusele nendib, et tegelikult jutustatakse neid jutte palju pikemalt.

Ajalehtedes ilmunud üleskutsetest selgub, et Eisen kogus materjali vastavalt sellele, millise raamatu avaldamist ta kavandas. Nii leidub 1896. aastal ilmunud “Kõrtsiraamatus” muistendeid viina ja õlle loomisest, aga ka jutte, mis hoiatavad kaardimängu, vandumise ja pühade ajal kõrtsiskäimise karistuseks põrgusse või vanapagana küüsi sattumise eest. Jutud hallist, luupainajast, kodukäijast, surmast ja teistest üleloomulikest olenditest on koondatud “Rahvaraamatu” kolmandasse vihikusse (1894). Sageli iseloomustabki Eiseni rahvajuttude väljaandeid

112 Ülo Tedre on Eiseni väljaanded jaganud kolme rühma. Siin nimetatutele toob ta lisaks väljaanded, mis sisaldavad pikemat, arutlevat sissejuhatust (Tedre 1995: 168).

keskendumine mingile kindlale teemale või tegelaskujule. Jutukogumikku “Kalevipoja esi-isad” (1920b) on Eisen koondanud lood suure jõuga meestest (vägimeestest). Selle raamatu 25 muinasjuttu jagunevad põhiliselt kolme imemuinasjututüübi vahel, milleks on “Röövitud kuningatütred” (ATU 301), “Tugev Mats” (ATU 650A) ning “Vastaseotsija” (ATU 650B). Jutukogumiku juhatab sisse Eiseni pikem arutlus vägimeestest eri rahvastel (Soomes, Lapimaal, Skandinaavias, Leedus, Venemaal) ning nende erinevatest esinemiskujudest (Kalevipoeg, vastaseotsija, kolm venda, Tugev Mats). Eisen lähtub antud teemat käsitledes nii müütilistest kui muinasjutulistest tegelastest, püüdmata neid žanriliselt eristada.

Põhiliselt vaid imemuinasjuttudest koosnevad ka “Kuninga- jutud” (1893) ning “Talupoisid kuningate väimeesteks” (1908). Eisen nimetab neis kogumikes ilmunud jutte kuninga-juttudeks. Ta osutab kuninga-juttude puhul abiellumisele kui ühele olulisele süžee-elementile. Siinkohal võib tõmmata paralleeli Bengt Holbeki muinasjutukäsitlusega, mille kohaselt pulmadega lõppevad muinasjutud klassifitseeruvad imemuinasjuttudeks (Holbek 1987: 452). Mõlemas Eiseni koostatud raamatus on juttude kangelaseks mees, sageli madalast soost, kes sooritab edukalt mitmed keerulised katsed ning abiellub kuningatütrega. Sellest johtuvalt võib järeldada, et Eiseni klassifikatsiooni kohaselt on kuningajutud need, kus kangelaseks on mees. Kangelase soost lähtuvalt on jutte liigitanud ka Heda Jason (1977: 39), tuues eraldi välja meeskangelasega jutud (*heroic fairy tale*) ning naiskangelasega jutud (*female fairy tale*). Vaatasin üle Eiseni teistes väljaannetes ilmunud imemuinasjutud ning selgus, et enamasti on ka nendes jutukangelaseks mees. Naiskangelasega jutte on Eisen avaldanud suhteliselt vähe, mõned vaeslapsesega jutud võib leida näiteks muistendikogumikust “Vanad jutud” (1895). See võis olla Eiseni teadlik valik, aga üheski oma väljaandes ega artiklis ei ole ta sellele osutanud. Võimalik, et tal oli plaanis pühendada mõni jutukogumik ka naiskangelasele, näiteks lood vaeslapsesest, keda kuri võõrasema kiusab. Samas tuleb tõdeda, et eesti muinasjutuvaramus on naiskangelaste galerii meeskangelastega võrreldes märksa kesisem.

“Kuningajuttude” esimene väljaanne (1893) erineb mõnede juttude poolest järgnevatest kordustrükkidest. Esmaväljaandes ilmus 14 imemuinasjuttu, teise trüki jaoks (1906) vahetas Eisen aga neli muinasjuttu välja ning asendas need viie uue jutuga. Teise trüki eessõnas põhjendab koostaja oma teguviisi sõnadega, et välja on vahetatud “vähem tähtsad jutud”. Kõrvale jäetud jutud on Eisen uues väljaandes

asendanud nelja Alfred Constantin Kivi poolt üleskirjutatud muinasjutuga. Kogumikus “Talupoisid kuningate väimeesteks” on Kivi üleskirjutatud tekste lausa üheksa, kusjuures kogus on üldse 16 juttu (üks novellilaadne ning 15 ime-muinasjuttu). Raamatu eessõnas põhjendab Eisen oma valikut sellega, et tema arvates on just Kivil kõige paremini õnnestunud “rahva jutustamise viisist kinni pidada” (Eisen 1908: 30). Lehekülgede arvult ongi A. C. Kivi saadetud materjal Eiseni kogus üks mahukamaid, üle 1500 lehekülje. Juba nimetatud kogujate kõrval tõusevad Eiseni koostatud rahvajutuväljaannetes meeliskogujatena esile veel näiteks J. Ekemann, Joosep Neublau ning Martin Luu.¹¹³

Päris puutumata ei ole Eisen siin nimetatud kogumikes avaldatud juttude sõnastust jätnud. Ta ise märgib, et parandatud on ainult vigaseid lauseid (Eisen 1908: 30). Tekstide redigeerimine on toimunud üsna erinevalt, ühes on muudatusi rohkem, teises vähem. Kohendatud on näiteks lauseehitust ja lisatud dialooge. Juttudele on pealkirjad lisanud enamasti Eisen, kuna originaaltekstidel need valdavalt puuduvad. Arvutiandmebaasi muinasjutukorpusest “Kuninga-juttudes” avaldatud tekstide originaalkäsikirju otsides leidsin need vaid pooltele. Võimalik, et nii mõnigi neist originaalidest leitakse ajapikku arhiivi tekstimassiividest üles, kuid tõenäoline on ka see, et neid Eiseni rahvaluulekogus enam ei leidugi. Suurkogujale on ette heidetud hoolimatut ümberkäimist talle saadetud materjalidega, näiteks olevat ta andnud originaalid otse trükikotta. Ta ise on tunnistanud, et mitmed käsikirjad või osa neist on trükikoja süül kaduma läinud, mistõttu on raamat kas poolikult ilmunud või tulnud lausa uus kirjutada. Siin jääb aga siiski selgusetuks, kas tegemist oli just kaastööliste saadetud originaalkäsikirjadega või Eiseni poolt ümberkirjutatuga. Seega on võimalik, et mitmete kadumaläinud originaalkäsikirjade ainsaks jäljeks ongi trükis avaldatud tekst ning sellisel kujul on Eisen tõesti need jutud “päästnud”.

Kokkuvõte

Kirg kirjutamise ja raamatute väljaandmise vastu saatis Eisenit terve elu ning oli olulisel kohal ka tema folkloristlikus tegevuses. Ta alustas rahvapärимuse kogumist

¹¹³ Elmar Pässe andmeil (1938: 137) olid Eiseni suurimaid kaastöölisi Andrei Kuldsaar (käsikirju 1735 lehekülge), Alfred Constantin Kivi (1565 lk), Joosep Neublau (1529 lk), Jaak P. Söggel (1510 lk), Otto Hintzenberg (1110 lk), Jaan Rootslane (1053 lk), Jaan Karu (1020 lk).

just selle mõttega, et folkloorset ainet trükis avaldada. Eisen pidas otstarbekaks talle saadetud materjal vihikutaoliste rahvaraamatutena välja anda. Odavaid rahvaraamatuid oli välja antud juba mitukümmend aastat, ka Eiseni enda varasem tõlkelooming ilmus just sel viisil. Walter Anderson peab sellist lahendust antud ajahetkel parimaks, sest mahukama raamatu väljaandmiseks oli 1880.–1890. aastatel endiselt raskusi nii kirjastuse kui ka ostjate leidmisega (Anderson 1927: 16–17). Rahvaraamatud olid kujunenud üheks põhiliseks massikirjanduse vormiks ning kogutud materjali just sellisel kujul avaldades püüab Eisen ilmselt pigem populariseerida ning laiemalt tutvustada rahvapärimust, jättes kõrvale nende tekstide teadusliku väärtuse. Ennemuistsetest juttudest kirjutades on Eisen rohkem tähelepanu pööranud nende päritolule ja levimisele, tutvustades põhiliselt Soome koolkonna seisukohti ning uurimismeetodit, kuid ise ta muinasjuttude süvauurimiseni siiski ei jõudnud. Vahest kõige põhjalikumalt on ta käsitlenud Kavala Hansu ja vanapagana jutte ning vägimeeste esinemist mütoloogias ja muinasjuttudes.

Kasutatud kirjandus

Anderson, Walter 1927. M. J. Eisen folkloristina. – *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi kirjastus, lk 16–18.

ATU = A. Aarne, S. Thompson, H.-J. Uther. *The Typus of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. Part I: *Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction. Folklore Fellows' Communications* 284. Part II: *Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales. Folklore Fellows' Communications* 285. Part III: *Appendices. Folklore Fellows' Communications* 286. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004.

Eesti Postimees 1883, nr 4, 26. I; nr 7, 16. II.

Eisen, Matthias Johann 1883. *Endise põlwe pärandus*. Esimene anne. *Eesti Rahva-Biblioteek*, nr 21. Tartu: Schnakenburg'i trükk ja kulu.

Eisen, Matthias Johann [1893]. *Kuninga-jutud. Rahva suust kokku korjatud*. Tallinn: K. Laurmann'i raamatukauplus. 2. trükk 1906. *Kuninga-jutud. Kuningatest, kuninga poegadest, kuninga tütardest ja kuninga tütarde väimeestest. Rahva suust kokkukorjatud*. Tartu: Trükitud Hermann'i trükikoja kulu- ja kirjadega.

Eisen, Matthias Johann 1890 [1889]. *Eesti rahva mõistatused*. Kokku kogunud M. J. Eisen. Tartu: K. A. Hermann.

Eisen, Matthias Johann 1893. *Rahva-raamat. Uus kogu wanu jutte*. Esimene anne. Tartu ja Riias: Schnakenburg'i kulu ja kirjadega; II–V: 1894–1895.

Eisen, Matthias Johann 1895. *Wanad jutud. 42 korjaja üles kirjutatud teisendid*. Toimetanud M. J. Eisen. Paides: Trükitud A. Seidelberg'i kuluga.

- Eisen, Matthias Johann 1896. *Kõrtsi-raamat. 20 wana juttu armsaks ajawiiteks kõrtsis käijatele*. Tartus: K. A. Hermann'i trükk ja kulu.
- Eisen, Matthias Johann 1903. *Hans ja wanapagan. Rahwa jutud Kawala-Hansu wiguritest wanapaganaga*. Jurjewis (Tartus): Hermann'i trükikoja trükk ja kulu.
- Eisen, Matthias Johann 1905. *Kawala Hansu ja wanapagana lugu. 50-ne pildiga. Üles kirjutatud rahvajuttude järele*. Tallinn: G. Pihlaka raamatukaupluse kirjastus.
- Eisen, Matthias Johann 1908. *Talupoisid kuningate wäimeesteks. Wanad jutud imede maailmast*. Toimetanud M. J. Eisen. Tartus: Trükitud Hermann'i trükikoja kulu- ja kirjadega.
- Eisen, Matthias Johann 1909a. *Eesti rahvanali*. Tallinnas: G. Pihlaka kulu.
- Eisen, Matthias Johann 1909b. Hans ja wanapagan. – *Eesti Kirjandus*, nr 10, lk 379–390; nr 11, lk 407–417; nr 12, lk 478–480.
- Eisen, Matthias Johann 1909c. *Vaade ennemuistsete juttude maailma. Teaduslik uurimine ennemuistsete juttude tekkimise üle*. Tartus: Trükitud Hermann'i trükikoja kulu- ja kirjadega.
- Eisen, Matthias Johann 1911. *Eesti ennemuistsete jutud*. Suurest kogust kokku põiminud M. J. Eisen. Tartus: K Sööt'i trükikoja trükk ja kirjastus.
- Eisen, Matthias Johann 1913. Kaarle Krohn. – *Eesti Kirjandus*, nr 4–5, lk 145–155.
- Eisen, Matthias Johann 1920a. *Hansu-raamat. Kavala Hansu vigurid sakstega ja talupoegadega*. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Eestimaa Kooliõpetajate Vastastiku Abistamise Seltsi raamatukaupluse kirjastus. [1. tr. 1893].
- Eisen, Matthias Johann. 1920b. *Kalevipoja esi-isad*. Tartu: Hermann'i trükikoja trükk ja kirjastus.
- Eisen, Matthias Johann 1925. Kuidas ma kirjameheks sain. – *Eesti Kirjandus*, nr 9, lk 343–350.
- Eisen, Matthias Johann 1926a. *Eesti imede ilmast. Eesti ennemuistsete jutud II*. K. /Ü. "Loodus". Tartu: Ed. Bergmann'i trükikoda.
- Eisen, Matthias Johann 1926b. *Tartumaa Muinasjutud*. Tartus: Pääladu Hermann'i raamatukaupluses. EK 1925 = M. J. Eiseni kirjutatud raamatute nimestik. – *Eesti Kirjandus*, nr 9, lk 350–365.
- Holbek, Bengt 1987. *Interpretation of Fairy Tales. Danish Folklore in a European Perspective. Folklore Fellows' Communications 239*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. Academia Scientiarum Fennica.
- Jaago, Tiiu 1999. Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis. – *Mäetagused*, nr 9, lk 70–91.
- Jason, Heda 1977. *Ethnopoetry. Form, Content, Function. Forum Theologiae Linguisticae 11*. Bonn: Linguistica Biblica.
- Järv, Risto 2005a. *Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus. Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis 7*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Järv, Risto 2005b. Sehtjeviiten ja seitse tõdemust. Isikunimedest muinasjuttudes. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 442–454; nr 7, lk 549–557.
- Kikas, Katre 2003. Rehepapp ja Vanapagan, Kivirähk ja Tammsaare: kaks vaadet rumala vanapagana lugudele. – *Teekond. Pro Folkloristica X*. Toim. Mall Hiemäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 62–72.

- Kikas, Katre 2004. Kaval-Ants *versus* vanapagan. – *Kolmas vend. Pro Folkloristica* XI. Toim. Mall Hiimäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 15–29.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1866. *Eestirahwa Ennemuistsed jutud*. Rahwa suust korjanud ja üleskirjutanud Fr. R. Kreutzwald. Helsingi: Soome Kirjanduse Selts.
- Krohn, Kaarle 1886. *Suomalaisia kansansatuja*. 1. osa: *Eläinsatuja*. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 67. Toimittanut ja esipuhe K. L. Krohn. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Krohn, Kaarle 1893. *Suomalaisia kansansatuja*. 2. osa: *Kuninkaallisia satuja: 1. vihko*. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 67: 2. Toim. Kaarle Krohn, Lilli Lilius. Helsingissä: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Metsvahi, Merili 2000. Muistend kui tegelikkus. – *Maa-alused. Pro Folkloristica* VII. Toim. Mall Hiimäe, Janika Oras. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 44–59.
- Normann, Erna 1966. M. J. Eiseni mõistatuste ja vanasõnade trükiväljaanded. – *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale* II. Toim. Mart Lepik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat, lk 422–434. Olevik 1891, nr 44, 4. XI, lk 888–890.
- Postimees* 1891, nr 148, 12. IX.
- Postimees* 1892, nr 218, 29. IX.
- Postimees* 1893, nr 180, 16. VIII.
- Päss, Elmar 1938. Eiseni rahvaluulekogudest. – *M. J. Eiseni elu ja töö*. Toim. F. Ederberg, E. Päss. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, lk 133–139. Rausmaa, Pirkko-Liisa 1972. *Suomalaiset kansansadut I. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 302. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 2. trükk 1988.
- Suomalaiset kansansadut I. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 482. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Saukas, Rein 2005. *Eesti mõistatuste allikalugu* II. *Reetor* 6. Toim. Arvo Krikmann. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Tedre, Ülo 1994. M. J. Eiseni tee folkloristikasse I. “Esivanemate varandusest” “Eesti rahva mõistatusteni”. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 335–345.
- Tedre, Ülo 1995. Järelsõna. – Matthias Johann Eisen. *Eesti mütoloogia*. Teine trükk. Tallinn: Mats, lk 163–172.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. *Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

4. Trükiste mõju arhiivimaterjalis

4.1. Tüpoloogiline vaatlus

Muinasjututüübi mõiste tõi jutu-uurimisse geograafilis-ajalooline meetod, mis lähtus ideest, et kõik tekstid on omavahel geneetilises seoses. Muinasjututüüp on oma olemuselt abstraktsioon, mille püsiv põhikuju on tuletatud variantide summast (Laugaste 1977: 57; vt ka Järv 2005: 16-17). Uther (2004: 8) toob uue jutukataloogi eessõnas tüübimõistet selgitades välja, et tüüp ei ole midagi, mis iseloomustab ainult elutut tekstimassiivi, vaid dünaamiline ning adapteeritav ja integreeritav uutesse temaatilistesse kompositsioonidesse ja meediumidesse.

Muinasjuttude tüübikataloogi väljatöötamisel on Antti Aarne lähtunud Soome materjali kõrval Svend Grundtvigi taani kogudest ning vendade Grimmide jutukogumikust “Kinder- und Hausmärchen” (Aarne 1910: iv). Grimmide muinasjuttude kaasamine tüübikataloogi ning mitmete vaid KHM'i kogumikus leidunud jutuvariantide kirjeldamisel on Aarne lähtunud ilmselt eeldusest, et need tuginevad saksa (suulisel) jutupärimusel. Hiljem on selgunud, milliseid allikaid ja eeskujusid on Grimmid tegelikult oma jutukogumiku koostamisel kasutanud ning et see kogumik ei peegelda mitte rahvapärimest vaid nende juttude kirjanduslikku traditsiooni (vt nt Uther 1996).

KHM'i 210-st jutust on imemuinasjutte 103.¹¹⁴ Rahvusvahelise juturegistri eessõnas märgib Aarne (1910: v), et on mitmete jututüüpide nimena kasutanud just Grimmide raamatuversioonist tuntuks saanud pealkirja ning toob näidetena välja *Hänsel und Gretel*, *Dornröschen*, *Gevatter Tod* ja *Die zertanzten Schuhe*. Kuid mitte ainult Grimmide muinasjuttude pealkirjad ei kajastu juturegistris, mitmed KHM'i kogus leiduvad jutud on leidnud äramärkimist ka eraldi jututüübina, olles selliselt tüübi ideaalkujuks (Dégh 1995: 267). Siinkohal võib välja tuua jututüübid “Truu Johannes” (KHM 6, Aa 516), “Rapuntsel” (KHM 12, Aa 310), “Kolm keelt” (KHM 33, Aa 671), “Jorinde ja Joringel” (KHM 69, Aa 405), “Hanekarjus” (KHM 89, Aa

¹¹⁴ Uurijad on jutte mõnel juhul erinevalt tüpologiseerinud, vrd. D. L. Ashlimani Grimmide tüübijaotust (<http://haldjas.folklore.ee/UTfolk/mj/Grimmid.html>); vrd. Röth (1998). Ka Aarne ise on kõhelnud mõne tüübi juures ning lisanud kataloogis KHM'i viitele küsimärgi (vt Aarne 1910: 13).

533), “Kolm venda” (KHM 124, Aa 654), “Ükssilm, Kakssilm, Kolmsilm” (KHM 130, Aa 511), “Värten, süstik ja nõel” (KHM 188, Aa 585), “Lumivalgeke” (KHM 53, Aa 709).

Stith Thompson täiendas hiljem Aarne kataloogi ning lisas sinna tüüpe ka varasemast kirjandusest (Boccaccio, Basile, Perrault jt) (vt AT 1961).

Hurda materjali põhjal on Aarne tüpologiseerinud Eesti rahvajutte (Aarne 1918), “Kinder- und Hausmärchen’i” muinasjuttudega kattuvaid on 30 jututüüpi.

4.1.1. Kirjandusliku algupäraga jututüübid

Jutukataloogi koostamisel on ühe allikana lähtunud jutukogumikust “Kinder- und Hausmärchen”, seega võib teatud juhtudel rääkida ka kirjanduslikest jututüüpidest.

Mitmed muinasjutusüžeed on Eestis tuntuks saanud tänu Grimmide muinasjuttude tõlgetele. Teadaolevalt varaseimad Grimmide muinasjutte sisaldavad eestikeelsed väljaanded on Kirseli “Wiis kentsakat ennemuistest jutto” (1862) ning Muheli “Wiis kenna jutto” (1867). Üldse on nende kogumike näol tegemist tähelepanu vääriivate muinasjutuväljaannetega, mis on praktiliselt täies mahus kandunud rahvatraditsiooni. Grimmide muinasjuttude tõlkeid leidub samuti Martin Sohbergi “Jututoojate” sarjas ning M. J. Eiseni eestindatud “Kõige ilusamad Ennemuistsed jutud” (1881). Grimmide muinasjutte on avaldatud veelgi. Üksikväljaannetena ilmusid W. F. Eichhorni “Lumivalguke” (1877) ja E. Bornhöhe “Tuhatrull” ja “Punamütsike” (mõlemad 1895). Muinasjutt “Frau Holle” (ATU 480, Vaenelaps ja peretütar) on levinud tänu C. R. Jakobsonile, kes avaldas selle pealkirjaga “Lume-mem” “Kooli Lugemise raamatu” esimeses osas (1867: 98-100).¹¹⁵

Varem olen Grimmide muinasjuttude väljaandeid ning nende mõju käsitlenud *Pro folkloristica* sarjas ilmunud artiklis ““Kinder- und Hausmärchen” eesti imemuinasjuttude allikana” (2003a) ning bakalaureusetöös “Rahvaraamatute mõju eesti imemuinasjuttudele vendade Grimmide muinasjuttude eestinduste põhjal”

¹¹⁵ Selle jutu populaarsusele Hurda kogus viitab ka Loorits ning arvab, et selle jutu levikule on kaasa aidanud just kirjandus (vt Loorits 1928: 641).

(2003b). KHM'i muinasjuttudest tervikuna mõjutatud jututüüpidega olen Eesti arhiivimaterjali põhjal välja toonud järgmised:

- ATU 410, "Okasroosike" (KHM 50);
 - ATU 440, "Konn-kuningapoeg" (KHM 1);
 - ATU 450, "Vennake ja õeke" (KHM 11);
 - ATU 510B, "Kuninga köögitüdruk" (KHM 65);
 - ATU 516, "Truu Johannes" (KHM 6);
 - ATU 709, "Lumivalguke" (KHM 53)
- (Toomeos-Orglaan 2003b: 52).

Kõigist neist jututüüpidest on arhiivimaterjali hulgas suhteliselt vähe üleskirjutusi, mis võib osutada sellele, et tegemist ei ole traditsioonilis laialt tuntud juttudega või on jutustaja/koguja neid jutte raamatujuttudena teadvustanud ning pole seepärast arhiivi saadetud.

Vähe on üleskirjutusi ka järgnevatest jututüüpidest, mis kõik lähtuvad vendade Grimmide jutukogumikust:

- ATU 360, "Kolm selli" (KHM 120),
- ATU 660, "Kolm velskrit" (KHM 118),
- ATU 654, "Kolm venda" (KHM 124),
- ATU 653, "Neli osavat venda" (KHM 129).

Arhiivimaterjali hulgas leidub samuti üleskirjutuste poolest mahukaid tüüpe, mis on suures osas kujunenud kirjanduse toel. Variante on palju jututüüpidest

- AT 403B/ ATU 403, "Kolm meest metsas" (KHM 13),
- ATU 480, "Vaenelaps ja peretütar" (KHM 24, "Frau Holle")
- ATU 461, "Kurat kolme kuldse juuksekarvaga" (KHM 29),
- ATU 500, "Abistaja nimi" (KHM 55, "Rumpelstiltsen"),
- ATU 510A, "Tuhkatriinu" (KHM 21).

Kuigi nende jututüüpide variantide hulgas leidub trükiallikatele suhteliselt lähedasi üleskirjutusi, tundub, et enamik neist on suulisse traditsiooni sulandunud ning omaks võetud.

4.1.2. Eesti autorite muinasjuturedaktsioonid

Eesti autorite muinasjuturepertuaarist mõjutatud arhiivimaterjali puhul võib välja tuua mitmeid süžeesid, mis erinedes põhitüübist mingisuguste eriomaste elementide poolest, on traditsiooni jõudnuna märkimisväärselt kujundanud kohalikku juturepertuaari. Tinglikult võib neid nimetada ühe või teise autori redaktsioonideks nagu ka Grimmidele viitavate jututüüpide puhul. Nii on antoloogias “Eesti muinasjutud” jututüübist “Kalamees ja ta naine” (ATU 555) Eesti ainest iseloomustavana välja toodud kolm erinevat redaktsiooni: puu-redaktsioon (AT 555A), kala-redaktsioon (AT 555B) ning vähi-redaktsioon (AT 555C) (EMj 1967: 506).¹¹⁶ Vähi-redaktsiooni alustekstiks tuleb aga pidada Kreutzwaldi muinasjuttu “Vägev vähk ja täitmatu naine”. Annist märgib, et mitmed arhiivivariandid lähtuvad raamatuversioonist, kuid on ka rahvapäraseid arendusi (Annist 1966: 185-186). Üheks Kreutzwaldi jutule tunnuslikuks elemendiks on vormel “vähk vennike urkast, must mees kõrkjast”.

Nüüd ega ka varem ei ole eesti muinasjuttude tüpologiseerijad ja antoloogiate koostajad pidanud vajalikuks autorijutte omaette tüübina välja tuua, kuid trükiversioonide mõjule on osutatud küll. Erandiks on aga ATU 434* (Sukelduja ning kuningatütar), mida on eesti materjalile toetudes kirjeldatud rahvusvahelises jutukataloogis. Risto Järv on välja selgitanud, et kõik neli arhiivivarianti toetuvad kirjandusele ning selle jutu “maaletoojaks” oli C. R. Jakobson (Järv 2002: 158-168), suuline traditsioon nii Eestis kui mujal maailmas aga selle jutu puhul puudub.

Mitmetel puhkudel reedab kirjandusele toetumist eripärane **kontaminatsioon**. Muidugi ei tähenda jutusüžeede liitmine iseenesest veel kirjanduslaenulisust, kuid liitunud tekstide hulk ning neis esineva motiivistiku suhteliselt täpne kordumine osutavad sageli mõnele kõrvalallikale.

Arhiivimaterjali põhjal selgub, et üheks populaarsemaks kontaminatsiooniks on Juhan Kunderi muinasjutt “Vend ja õde” (ATU 327A + ATU 1141), millele vastavad muinasjutukorpuses 31 üleskirjutust. Võimalik, et Kunder oli tuttav Grimmide versiooniga “Hans ja Grete” (KHM 15), sest eesti versiooni algusosa on saksa omaga suhteliselt sarnane, eripärane on aga lõpukontaminatsioon.

¹¹⁶ W. Anderson mainib oma uurimuses samuti puu- ja kalaredaktsioonile eesti jututraditsionis (Anderson 1935).

Päris omaette redaktsiooniks võiks pidada kontaminatsiooni ATU 302 + ATU 303A, mille kujundamisel on suur osa olnud Mats Kirseli raamatus “Wiis kentsakat ennemuistest jutto” (1862) ilmunud muinasjutul “Ilma süddametta mees”. Küllap on jutu mõju hiljem võimendanud veelgi Eiseni raamatus “Eesti ennemuistsed jutud” (1911) ilmunud “Seitse venda”, mis toetub samuti eelmainitud Kirseli versioonile. Samas Eiseni muinasjutukogumikus esineb ka teine tavatu kontaminatsioon, millest on varem ilmunud trükiversioon Juhan Kunderilt. Pika ja keerulise süžeeaga jutt (ATU 222B + ATU 222 + ATU 537 + ATU 313 + ATU 1141) kannab Kunderi väljaandes pealkirja “Rüütli poeg” ning Eiseni trükiversioonis “Vanaisa karbikene”. Eisen on oma väljaandes avaldatud jutu allikatena kasutanud ilmselt kahte talle varem saadetud varianti,¹¹⁷ ülejäänud selle kontaminatsiooniga tekstid on kogutud hiljem ja nende puhul on võimalikud nii Kunderi kui Eiseni versiooni mõjud.

Tuntumatest kontaminatsioonidest tuleks märkida veel Kreutzwaldi muinasjuttu “Vaeslapse käsikivi” (ATU 565 + ATU 480), arhiivivariantide kirjanduslikule algupärale osutab selle kontaminatsiooni puhul ka Annist (1966: 113), mille laiemale tundmisele aitas ilmselt veelgi kaasa ilmumine C. R. Jakobsoni koolilugemiku esimeses osas (1867).

Märkimisväärsel hulgal üleskirjutusi on samuti jutust “Kuidas kuningatütar ühe ööga seitse paari pastlaid ära kulutas” (ATU 306 + ATU 518), mis ilmus Eiseni “Kuningajuttudes” (1893). Selle on Eisenile saatnud J. Ekemann Tapalt, kes on jutu üles kirjutanud T. Wollmannilt.

Kirjandusest laenamisele võib osutada lisaks eripärasele kontaminatsioonile aga ka selle puudumine. Jututüüp ATU 313 (Imeline põgenemine) esineb enamasti kontaminatsioonis erinevate jututüüpidega, seega tähistavad ilma kontaminatsioonita variandid antud tüübi kontekstis omamoodi kõrvalekaldumist traditsioonist. Lähemal vaatlusel selgubki, et suurem osa neist tuginevad Kreutzwaldi muinasjutule “Tänulik kuningapoeg” (AT 313A/ ATU 313). Kreutzwaldi jutule tunnuslikud motiivid olid oma poja asemel teenijatüdruku lapse saatmine põrgusse, valge vasika söötmine, valgel vasikal pea otsast löömine ja sealt tulnud kera abil põrgust põgenemine ja tagaajavad vaimud.

¹¹⁷ E 17794/809 (9) <Ambla – O. Hintzenberg < H. Wollmann (1885); E 42028/42 (8) < Tarvastu – J. J. Kala < A. Läte (1901).

Kuna kirjandusest pärinevate laenude hindamiseks ei ole ühtki päris objektiivset meetodit, sõltub tulemus suuresti uurija subjektiivsest arvamusest, tema kogemustest ja intuitsioonist. Kõige otstarbekam tundub olevat lähtuda markeritest, ehk siis konkreetsele raamatumuinasjutule tunnuslikest elementidest: iseloomulikud motiivid, isiku- ja kohanimed, laulud või salmid, lausungid ja vormelid, võib olla ka kindel kontaminatsioon. Kirjanduse mõjule võib osutada näiteks variantide vähesus arhiivis, ilukirjanduslik stiil ning konkreetsete isiku- ja kohanimede esinemine üldse.

Mitmes oma uurimuses on R. Järv osutanud tegelase **nimele**, kui ühele püsivamale jutuelemendile, mis tihtipeale võib olla geneetilises seoses mõne trükiversiooniga. Tema artiklitest selgub, et Kreutzwaldi muinasjutust “Õnne rublatükk” (ATU 300) on traditsiooni kandunud kangelase nimi Peeter ning koerte nimed Lõhu-raudad, Murra-maha ja Too-süüa (Järv 1999: 58). Sama tegelasnimi Peeter juhib aga teises tüübikoosseisus Kunderi jutule “Suur Peeter ja Väike Peeter” (ATU 554 + ATU 314A*), kus vastanduvad kaks Peetri-nimelist sulast (vt Järv 2005: 549).

Muinasjutukirjanduses leidub samuti omavahel **konkureerivaid** jutte, mida eri autorid on erinevatel aegadel avaldanud. Siinkohal tooksin näite kahest trükiversioonist, mille ilmumisaegade vahele jääb terve sajand – need on “Puuraiuja” Willmanni raamatust, mis ilmus esimest korda 1782. aastal ning Jakob Kõrvi muinasjutt “Wee-jumala heategu ja karistus” kogumikust “Eesti-rahwa muiste-jutud ja wanad-kõned” (1881). Willmanni ja Kõrvi tekste omavahel võrreldes võib oletada, et Kõrv oli varasema trükiversiooniga tuttav (sarnane on näiteks *veejumal* abilisena), kuid Kõrvi versioon on saanud ka uusi arendusi. Arhiivis on jututüübist “Kuldkirves” (ATU 729), kuhu mõlemad trükiversioonid paigutuvad, 17 üleskirjutust. Neist kolm vanimat arhiiviteksti Rosenpläneri kogust,¹¹⁸ jutustavad ümber Willmanni trükiversiooni, hiljem kogutud variantidest kümnel on äratuntavaid ühisjooni Kõrvi jutuga. Tähelepanu vääriv on ka tõik, et kõik Setu tekstid, väljaarvatud Jaan Sandra omad, toetuvad Kõrvi versioonile. Seega on muinasjutt kuldkirvest eesti traditsiooni

¹¹⁸ ÕES, EK 101, 239/40 (1) < Pärnu – H. Frisch (1833); ÕES, EK 101, 321/3 (2) < Pärnu – M. Pedan (1834); ÕES, EK 101, 182/4 (7) < Pärnu – Pedan (1836).

jõudnud ja seal levinud kirjanduse kaasabil ning tänu Kõrvi versioonile tuntud ka tänapäeval.¹¹⁹

Grimmide muinasjutu “Kuus üheskoos saavad kõigest ilmast läbi”¹²⁰ (ATU 513) kõrval on Eestis tuntud ka Kreutzwaldi trükiversioon “Kergejalgne kuningatütar”. Valdav osa jututüübi 513 variantidest toetuvad ühele või teisele versioonile. August Annist märgib samuti, et mitmed arhiiviteisendid on saanud mõjutusi kirjandusest ning lisab, et eesti normaalkuju sarnanevatki *saksa omale* (Annist 1966: 105-106). Üldiselt võib Annisti kommentaaride põhjal järeldada, et ta peab *saksa normaalkuju* all silmas just vendade Grimmide muinasjutukogu “Kinder- und Hausmärcheni” jutte. Grimmide mõjule viitavad peategelane soldat ning teel kohatud kaaslased oma imeliste oskustega. Raamatu mõju reedab arvatavasti seegi, et varieerumist abiliste ja nende oskuste osas esineb arhiiviteisendites suhteliselt vähe ning need kattuvad enamasti Grimmide muinasjutus esinevatega. Peale abiliste viitavad kõne all olevale raamatujutule veel tagasiteel magama heitnud jooksja pea alt paku minema tulistamine, seiklejate raudkambrisse sulgemine ning jutu lõppu lisatud seik nende kõrtsis lõbutsemise kohta. Kreutzwaldi mõju reetvaks elemendiks on tavaliselt abiline, kellel on veskikivid jalgade küljes, et takistada teda jooksmast ning magama jäänud võistlejat äratav puuksa laskmine. Rudolf Põldmäe on aga Jõhvist¹²¹ üleskirjutanud teisendi, milles esineb laene nii Grimmide kui Kreutzwaldi muinasjutust.

Huvitava kommentaari leiab Koerust ülestähendatud teisendi lõpust: *Edespidine jutu käik on nõnda sama kui Kreutzwaldilgi, kuida jõuumees koti ära kandis, kuida kuningal varast kahju hakkas ja kuida ta terve sõjaväega soldatit taga ajama hakkas ja kuida kange puhuja nad kõik tuulde puhus, alles siis anti tütar soldatile. Ainult nõndapalju on teisiti, et enne raha lubamist neid kavalusega ära tahti hukata. Selleks lasi kuningas ühe raudkambri teha, selle aga nõnda ära ilustada, et sugugi aru saada ei võinud, et ta raud oli. Sinna kutsuti soldat kõige sulastega lõunasöögile. Kui nad kõik sees olivad, pandi ukсед ümberringi kinni ja süüdati maja põlema, et*

¹¹⁹ Viimane variant on kogutud 1990. aastal, RKM II 436, 827/9 (31) < Pilistvere – Linda Kolk < isalt (1990).

¹²⁰ Grimmide muinasjutt on tuntud M. Kirseli muganduse järgi (“Wiis kentsakat ennemuistest juttu”, 1862).

¹²¹ ERA II 37, 487/93 (19) < Jõhvi – R. Põldmäe < Anton Roht (1931).

soldatit kõige oma sulastega ära surmata. Mehed tundsid siis, et palavus hakkab, tahtsid välja minna, kuid ukсед ja aknad kõik kinni. Nüüd seadis see mees mütsi otse kohe pähe, kes külma sünnitaja oli ja kange külm hakkas nõnda, et tulegi peaaegu maja ümbert ära kustutas ja meestele midagi ei teinud. Nüüd alles hakkas rahaga kauplemine.

EÜS VI 1521/5 (259) < Koeru – J. Välba, A. Martin, W. Rosenstrauch < Jakob Peil (1909).

Kommentaaris selgub, et esitatud muinasjutuga seostub üleskirjutajatel eelkõige just Kreutzwaldi versioon, kuigi antud teisendil on ühisjooni siiski pigem Grimmide muinasjutuga, millele viitavad juba ka need erinevused, mis on väljatoodud kommentaaris. Ilmselt võib siit järeldada, et Kreutzwaldi muinasjutud olid tõesti väga laialt tuntud ning esmajoones tõmmati paralleele just tema loominguga.

4.1.3. Tuntumad raamatuversioonid

Alljärgnevalt toon loendi neist väljaannetest, mis osutusid arhiivimaterjali põhjal kõige populaarsemateks, lisatud on vastavast jutust mõjutatud variantide arv, millesse tuleb aga suhtuda reservatsiooniga.

M. Kirseli “Wiis kentsakat ennemuistest juttu” (1862)

Kogumik sisaldab 4 imemuinasjuttu ja 1 naljandit (ATU 1641, KHM 98).

“Kuus üheskoos saavad kõigest maailmast läbi” (ATU 513) – mõjut. 13 var.

“Kangur ja surm” (ATU 332) – mõjut. 10 var.

“Kuus luke” (ATU 451) – mõjut. 8 var.

Kontaminatsioonilised jutud:

“Ilma südamega mees” (ATU 303A+302) – kokku kont. 25 var.

E. Muheli “Viis kenna juttu” (1867)

Neljale imemuinasjutule lisaks on kogumikus üks rumala kuradi muinasjutt (ATU 1164).

“Rumpelstiltsen” (ATU 500) – mõjut. 24 var.

“Kolm meest metsas” (AT 403B) – mõjut. 18 var.

“Schneewittchen” (ATU 709) – mõjut. 17 var.

“Vennake ja õeke” (ATU 450) – mõjut. 7 var.

Fr. R. Kreutzwaldi “Eesti rahva ennemuistsed jutud” (1866)

“Tänulik kuningapoeg” (ATU 313) – mõjut. 20 var.

“Õnne rublatükk” (ATU 300) – mõjut. 18 var.

“Naiste mõrtsukas” (ATU 312/ Annistil AT 311, 312) – mõjut. 3 var.

“Kergejalgne kuningatütar” (ATU 513A) – mõjut. 8 var.

“Vägev vähk ja täitmatu naine” (ATU 555) – mõjut. 8 var.

Kontaminatsioonilised jutud:

“Vaeslapse käsikivi” (ATU 565+480) – kokku 6 var.

“Õnnemunake” (ATU 402/ Annistil kont AT 332, 402, 433B) – kokku 7 var.

M. Sohbergi “Eesti jututoojad”, IV – X (1874 – 1881)

Sohbergi väljaannete mõju osutus teistega võrreldes väikseks. Populaarseimaiks osutusid

“Konn-kuningapoeg” (ATU 440) – mõjut. 3 var.

“Waese mehe käsikivid” (ATU 715) – mõjut. 3. var.

J. Kunderi “Eesti muinasjutud” (1885)

“Kuldmuna” (ATU 312) – kokku 22 var., mõjut. 13.

“Imelik peegel” (ATU 551) – kokku 25 var., mõjut. 9 var.

“Rikas vend ja vaene vend” (ATU 735A) – kokku 16. var., mõjut. 5

Kontaminatsioonilised jutud:

“Vend ja õde” (ATU 327A+1141) – kokku kont. 31 var.

“Rüütli poeg” (ATU 222B+222+537+313) – kokku kont. 12 var.

“Suur Peeter ja Väike Peeter” (ATU 554+314A*) – kokku kont. 35. var.

M. J. Eiseni “Kuningajutud” (1894)

“Kuidas pime kuninga väimeheks sai” (ATU 613) – mõjut. 6 var.

“Valge karu” (ATU 301) – mõjut. 5 var.

“Kuidas hobune peremehe poja kuningaks aitas” (ATU 531) – mõjut. 5 var.

Kontaminatsioonilised jutud:

“Kuidas kuninga tütar seitse paari pastlaid ühe ööga ära kulutas” (ATU 306 + ATU 518) – kokku kont. 24 var.

4.2. Diakrooniline vaatlus

Kirjandusmõjulisi arhiivitekstide on võimalik vaadata ka ajalises plaanis.

Risto Järv on arhiivimaterjali põhjal eesti imemuinasjuttude kogumisloo jaganud järgmiselt:

- 1) 1816-1837 – juttude kogumise algus;
- 2) 1866-1918 – muinasjuttude kogumise esimene kõrgeaeg;
- 3) 1919-1944 – muinasjuttude kogumise teine kõrgeaeg;
- 4) 1945-1990 – uuemaaegsed muinasjutuüleskirjutused

(Järv 2005: 453).

Järve ajaline liigendus lähtub arhiivimaterjalist ning murdepunktid tähistavad ühtlasi ka null-punkte muinasjutukorpuses. Ajaline vahe esimese ja teise perioodi vahel tuleneb sellest, et arhiivimaterjal ei kajasta imemuinasjutte neist vahepealsetest aastakümnetest. Hilisemad perioodid sisaldavad mitmetes suurusjärgudes tõuse ja mõõnu, kuid mitte aastaid kestvaid katkestusi.

Järgnevalt lähtungi ma sellest periodiseeringust ning vaatan, millised trükised on neil ajajärkudel üleskirjutatud arhiivitekstidele mõju avaldanud.

4.2.1. Kogumise varane periood (1816-1837)

Sellesse ajajärku paigutuvad Rosenpläneri ja Knüpfferi materjalid ÕESI ja EKÜ kogudes ning Neusi koopiad Knüpfferi kogust. Eestikeelsete üleskirjutuste kõrval leidub arhiivimaterjali hulgas ka kaks saksakeelset muinasjututeksti Schlegeli materjalidest.

Lisaks on imemuinasjutukorpusega liidetud üks muinasjutt ajakirjast “Beiträge” – “Kaks venda ja külm” (1816) (ATU 564) – kuna tegemist on seni teadaolevalt vanima eesti imemuinasjutu üleskirjutusega. Teisele imemuinasjutule, mis

“Beiträges” on ilmunud, vastab arhiivis üks manuskript Rosenpläneri kogus¹²². Arhiivitekstil puudub aastaarv, seepärast pole siinkohal võimalik öelda, kas just see käsikirjaline tekst on olnud aluseks trükis avaldatud jutule või on tegu maha- kirjutusega ajakirjast.

Ühe Knüpfferi kogus oleva muinasjutu juures¹²³ viitab Neus saksa kunstmuinasjuttude autori Johann Karl August Musäuse jutule “Die Bücher der Chronika der drei Schwestern” (vt Musäus 1969: 9-64),¹²⁴ millega see tõesti sarnaneb (vt peatükk 3.1.).

Kolme Rosenpläneri kogusse kuuluva variandi¹²⁵ puhul võib arvata/oletada, et tegemist on ümberjutustustega Willmanni jutust “Puuraiuja” (LXXIV; 1975: 119-120). Mõistatusi on sellest väljaandest Rein Saukase andmeil kopeerinud umbes 30 rahvaluulekogujat (Saukas 2005a: 39). Walter Anderson toob Willmanni raamatust välja 26 juttu, millest leidub teiseid Hurda ja Eiseni kogudes ning märgib samas, et ilmselt pole kõigi arhiivis leiduvate üleskirjutuste puhul põhjust rääkida otsesest laenamisest, kuid tähelepanuväärne on siiski, et mitmed käsikirjad sisaldavad rohkem kui ühe jutu Willmanni väljaandest (Anderson 1925: 410-411).

4.2.2. Esimene aktiivne kogumisperiood (1855-1918)¹²⁶

Muinasjuttude kogumisloos kõige produktiivsemaks perioodiks võib pidada just seda ajavahemikku. Imemuinasjuttude põhimassiiv on talletatud Jakob Hurda (H) ning Matthias Johann Eiseni (E) kogudesse, kelle eestvedamisel sai alguse rahvaluule suurokogumine.

Kõige populaarsemaks kogumikuks osutub siin Juhan Kunderi “Eesti muinasjutud” (tagasipeegeldusi kokku 48 arhiivivariandis). Kunderi muinasjutt “Vend ja õde” osutus üldse kõige populaarsemaks jutuks sellel ajal (mõjutusi 20

¹²² EKÜ, F 232m, i 59/62 (5) < J. H. Rosenpläner, ATU 564.

¹²³ EKÜ, F 232a 1, 324/32 (273), Neusi koopia EKÜ, F 232d, 1 /4 (1), ATU 552

¹²⁴ Nende juttude omavahelisi suhteid puudutan ka artiklis 3.1.

¹²⁵ ÕES, EK 101, 239/40 (1) < Pärnu – Hans Frisch (1833); ÕES, EK 101, 321/3 (2) < Pärnu – Maddis Pedan (1834); ÕES, EK 101, 182/4 (7) < Pärnu – Peter Pedan (1836).

¹²⁶ Erinevus Risto Järve artiklis toodud aastaarvudest tuleneb tema enda parandusest doktoritöös, kus ta märgib, et kaks teksti, mis on arhiivi (ERM kogu) jõudnud 1880.-tel aastatel, aga kogumisajaga 1855, võivad selle perioodi algust nihutada varasemaks.

variandis), suhteliselt tuntud on ka “Kuldmuna” (9 var.) ning “Suur Peeter ja väike Peeter” (7 var.).

Märkimisväärset hulgal on arhiivimaterjali seas ka vendade Grimmide muinasjuttudele tuginevaid üleskirjutusi. Kõige enam on nende juttude levimisele kaasa aidanud Kirseli “Wiis kentsakat ennemuistest juttu”, Muheli “Wiis kenna jutto” ning Martin Sohbergi “Jututoojad”. Muheli muganduse mõjul on levinud “Kolm mehikest metsas” (15 var., KHM 13, AT 403B) ja “Rumpelstiltsen” (15 var., KHM 55, ATU 500). Kirseli kogumiku panus Grimmide juttude tundmisel sel perioodil paistab olevat väiksem, kuid siiski, muinasjutule “Kuus üheskoos saavad kõigest maailmast läbi” (KHM 71, ATU 513A) osutab 7 varianti ja 3 varianti jutule “Kuus luike” (KHM 49, ATU 451). Populaarseimaks Kirseli jutuks on aga “Ilma südamega mees”, millest on tagasipeegeldusi 15 korral. Sohbergi “Jututoojatest” on üle võetud “Konnakuningas” (9. var., KHM 1, ATU 440) ja “Kolm kullast juuksekarva” (5 var., KHM 29, ATU 461).

Kreutzwaldi raamatu muinasjuttuversioonide mõju võib täheldada 32 arhiivivariandis, populaarsemateks osutusid “Tänulik kuningapoeg” (8 var.), “Vägev vähk ja täitmatu naine” (6 var.) ja “Õnne rublatükk” (6 var.).

Kirjanduslaenuliste variantide poolt tõusevad teiste kogujate seast esile Kivi (16) Kadrinast, Anniko (10 var.) ja Kampmann (10 var.) Tõstamaalt, Jaan Karu (12 var.) Helmest, Weltmann (11 varianti) Pärnumaalt (Audru, Tõstamaa), Neublau (7) Amblast, Veedam (5) Märjamaalt, Martin Luu (5) Põltsamaalt, Viirad (7) Tarvastust, Lepmann (5) Vaivarast.

4.2.3. Teine aktiivne kogumisperiood (1919-1944)

Muinasjutte leidub Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA), Eiseni stipendiaatide (E, St) ja Samuel Sommeri (S) kogus. Kuna Setumaalt oli varasemast ajast vähe rahvaluulet kogutud, siis keskendus Sommer just sellele piirkonnale, millega on seletatav ka Setu muinasjututekstide ülekaal sel perioodil.

Populaarseimaks raamatuks osutub sellel perioodil Eiseni “Kuningajutud” (1894), millele toetub 47 arhiivivarianti. Pea pooled (21 var.) selle väljaande laenudest tuginevad kogumiku esimesele jutule “Kudas kuninga tütar seitse paari pastlaid ühe ööga ära kulutas” (ATU 306 + ATU 518), vähem on üleskirjutusi juttudest “Kuidas pime kuninga väimeheks sai” (6 var.), “Valge karu” (5 var.) ja

“Kuidas hobune peremehe poja kuningaks aitas” (5 var.). Eiseni teised jutuväljaanded jäävad laenamiste osas tagasihoidlikumaks.

Tuntuselt järgmine (kokku 44 var.) on Kreutzwaldi muinasjutukogumik ning sealsed “Õnne rublatükk” (10 var.), “Tänulik kuningapoeg” (8 var.) ja “Kergejalgne kuningatütar” (6 var.).

Sel perioodil on kahanenud Kunderi juttude osakaal (24 var.), neist enim on üleskirjutusi muinasjutust “Ilus minia” (9 var.).

Endiselt on lugemisvarasse kuulunud Kirseli (26 var.) ja Muheli (14 var.) raamatud. Kirseli kogumikust on endiselt tuntuim “Ilma südameta mees” (9 var.), mille mõju on veelgi võimendanud Eiseni raamatus “Eesti ennemuistsed jutud” (1911) ilmunud “Seitse venda”, mis toetub samuti varasemale Kirseli versioonile. Jakob Kõrvi raamatust “Eesti rahva muistejutud ja vanad kõned” (1881) on traditsiooni kandunud “Veejumala heategu ja karistus” (8 var.).

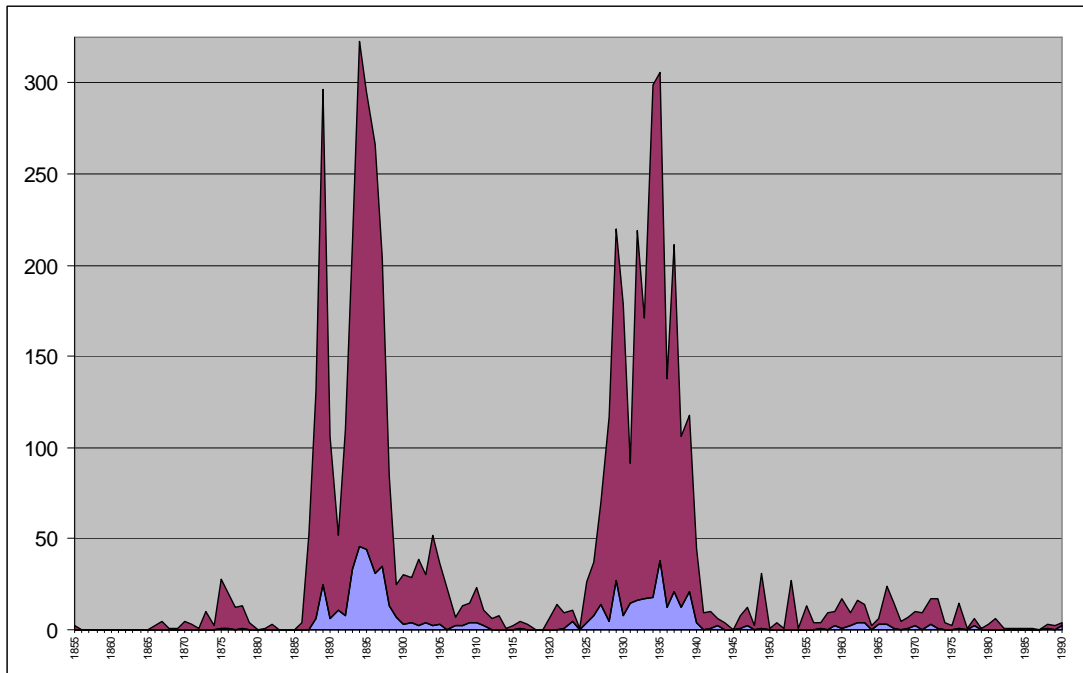
Kuna Setu muinasjuttude hulk on sellel perioodil teistest suurem, siis on ka kirjanduslaenuliste osa neis teiste Eesti piirkondadega võrreldes suurem. Kõige rohkem on kirjanduslaenulisi jutte kogunud Anna Tammeorg, Nikolai Sõrmus ja Viktor Ruusamäe.

Mujalt Eestist ei tulnud ühtegi sellist kogujat välja, kelle üleskirjutustes oleks silmatorkavalt palju kirjanduslaenulisi jutte, neid, kes on saatnud 1 või 2 niisugust üleskirjutust, on enamuses.

4.2.4. Sõjajärgne kogumisperiood (1945-1990)

Pärastsõjaaegsel perioodil on muinasjutte kogutud suhteliselt vähe (kuigi rohkem, kui esimesel perioodil). Spetsiaalselt muinasjutte kogutud ei ole, pigem iseloomustab seda perioodi frontaalne kogumine, mille põhiteostajateks on olnud tudengid ja kutselised folkloristid (kogumisekspeditsioonidel) ning korrespondendid.

Tagasipeegeldusi on andnud suuremal määral Kunderi (12 var., neist “Vend ja õde” 9 var.) ja Kreutzwaldi (9 var., enim “Tänulik kuningapoeg” 4 var.) jutud, teiste raamatute mõju on tagasihoidlik.

Käesoleva töö muinasjutukorpuse 5420 teksti jagunevad kogumisperiodide vahel järgmiselt:

- 1) varane kogumisperiod – 42 teksti;
- 2) esimene aktiivne kogumisperiod – 2607 teksti;
- 3) teine aktiivne kogumisperiod – 2424 teksti;
- 4) pärastsojajaeagne kogumisperiod – 347 teksti.

Selgelt kirjandusmõjuliste tekstide osakaal neil perioodidel on

- 1) 11,9 %
- 2) 11,5 %
- 3) 10,2 %
- 4) 10,9 %

Kokku on 5420-st arhiivitekstist kirjanduslaenulisi tekste 593 ehk **10,9 %**. Sarnasele tulemusele on soome materjali põhjal jõudnud ka Satu Apo, kelle andmeil viitab satakuntalastelt üleskirjutatud muinasjuttudest 10% kirjanduslikele allikatele (Apo 1986: 62). Periooditi on laenuliste arhiivitekstide protsent suhteliselt sama, mis viib mõttele, et tegemist on paratamatu ning loomuliku osaga imemuinasjuttude karakteristikas ning ei sõltu kogumise mahust.

Esile tõusvad kihelkonnad (Ambla, Tõstamaa, Kadrina, Helme) ning Setumaa on seotud tõenäoliselt eelkõige kogumisaktiivsusega nendes piirkondade (vt Järv, Vahtramäe) ning tõusevad esile üksikute suurogude kaasabil.

Mõtlemapanev on aga asjaolu, et mõni trükis on praktiliselt kohe jõudnud traditsiooni, teine aga alles mõne aja pärast. Eelduspäraselt võiks trükiversiooni ilmumise ja esimeste laenuliste arhiivitekstide vahel olla mingisugune ajaline distant, mille jooksul toimub jutu omaksvõtt. Arhiivimaterjal aga seda arvamust ei toeta. Nii on Kunderi muinasjutust “Vend ja õde” üleskirjutusi juba 1889. aastast, Eiseni arvukatest publikatsioonidest aga paarkümmend aastat hiljem 1920. aastatest. Töös väljatoodud kogumisperioodid eristuvad üksteisest nii kogude, kogumiseesmärkide, kultuurilise eelhäälestuse ja ka olemasoleva literatuuri poolest. Kui 19. sajandil algusest saab välja tuua vaid Willmanni trükise, siis sajandi lõpus on erinevate trükiste arv ning valikuvõimalus tunduvalt suurem.

Kokkuvõte

Folkloori uurimise algusaegadest on rahvapärimust peetud millekski arhailiseks ning möödunud aegadest pärit olevaks, seda on seostatud suulise kultuuriga, mis kuulub kirjaoskamatu rahvale ning on kirjandusest puutumata.

Klassikaliste žanride puhul – kuhu kuulub ka muinasjutt – eeldatakse traditsioonilise folkloristliku käsitluse puhul, et need on levinud peamiselt suulisi kanaleid pidi; mistahes kirjasõna mõju on sel juhul käsitletud ebasoovitavana ning seesuguste mõjudega materjali pigem ebaautentsena.

Rahvaluule suurokogumise algus Eestis jääb aega, mil kirjaoskus oli muutunud valdavaks. Samal ajal arenes ka raamatukaubandus, suurenes trükiste valik ning paranes nende kättesaadavus. Seetõttu on ootuspärane, et arhiivis asuvate materjalide seas leidub märkimisväärselt niisuguseid üleskirjutusi, millel on paralleele kirjalikes allikais.

Eesti rahvajutte võib leida väga mitmesugustest ning erinevatel eesmärkidel koostatud väljaannetest. Alguses leidsid pärimustekstid keelenäidetena tee grammatikatesse, teaduslikesse ajakirjadesse ja reisikirjadesse. 19. sajandi keskel hakati mitmesuguste saksa rahvaraamatute tõlgete kõrval välja andma ka folkloorse sisuga raamatuid, mis olid mõeldud laiemale lugejaskonnale.

Muinasjutte sisaldavad trükised käsitletud ajaperioodil võib tinglikult jagada kolme gruppi:

- 1) väljaanded, mis sisaldavad eestikeelseid muinasjuttude tõlkeid;
- 2) teaduslikud ja populaarteaduslikud väljaanded, kus avaldati eesti muinasjutte;
- 3) muinasjutte sisaldavad eesti kirjanike kogumikud.

Suulisest traditsioonist jõudis folkloorne materjal trükistesse kas kogumise tulemusena (“Das Inland”, Eiseni materjal) või isiklikule pärimuskogemusele toetudes (Kreutzwald, Kunder).

Üldiselt võib muinasjuttude trükis avaldamise eesmärkidena välja tuua kaks põhilist suunda, üks on teaduslik-didaktiline – siia käivad kõik akadeemilised väljaanded, estofiilide tegevus, keeleõpikud, lugemikud – teine lähtub avaldaja kirjanduslikest ambitsioonidest (Sohberg, Kreutzwald, Kõrv, Bornhöhe jt).

Kuna rahvusvahelise jutukataloogi koostamisel on üheks allikaks olnud vendade Grimmide jutukogumik “Kinder- und Hausmärchen”, siis võib teatud

juhtudel rääkida ka kirjanduslikest jututüüpidest. Grimmide muinasjuttude tundmisele on Eestis kaasa aidanud mitmed tõlkeraamatud. Peaaegu täielikult on suulisse traditsiooni üle võetud M. Kirseli “Wiis kentsakat ennemuistest juttu” (1862) ja E. Muheli “Wiis kenna jutto” (1867). Nende väljaannete mõjul on levinud Grimmide muinasjutud “Kuus üheskoos saavad kõigest maailmast läbi” (ATU 513A), “Kuus luike” (ATU 451), “Rumpelstiltsen” (ATU 500), “Vennake ja õeke” (ATU 450), “Kolm meest metsas” (AT 403B), “Lumivalguke” (ATU 709).

Märkimisväärselt on eesti suulist juturepertuaari kujundanud ka Eesti autorite muinasjutukogumikud. Populaarseimateks osutusid arhiivimaterjali analüüsid J. Kunderi “Eesti muinasjutud” (1885) ning Fr. R. Kreutzwaldi “Eesti rahva ennemuistsete jutud” (1866). Kõige suuremal hulgal on tagasipeegeldusi Kunderi muinasjutust “Vend ja õde” (ATU 327A + ATU 1141) ja Kreutzwaldi muinasjutust “Tänulik kuningapoeg” (ATU 313).

Kokku on 5420-st arhiivitekstist kirjanduslaenulisi 593 ehk 10,9%. Kogumisloos erinevatel ajajärkudel on trükistest mõjutatud üleskirjutuste arv olnud suhteliselt sarnane.

Kirjanduslaenuliste variantide poolest tõusevad kihelkondadest esile Tõstamaa, Helme, Kadrina, Ambla, Haljala ja Setumaa, kuid seda mitte suurema lugemishuvi, vaid nende piirkondade üldiselt suurema kogumisaktiivsuse tõttu.

Kui rahvajutu traditsioonilisust on hinnatud teksti tundmise ja kasutamise järgi suulises traditsioonis, siis võiks ka kirjanduslaenulist materjali käsitleda muu traditsiooniga samaväärsena – kirjanduslaenuline materjal on aja jooksul suulisse pärimusse üle võetud ning folkloriseerunud. Nagu mitmed rahvusvahelised uuringud on näidanud, ei saa imemuinasjutte vaadelda vaid suulise traditsiooni kontekstis. Paljudel imemuinasjuttudel, mida jutukataloogis kirjeldatakse, on pikk kirjanduslik ajalugu, mis hõlmab endas väga eripalgelist kirjandust antiigist rahvuskirjanduseni välja. Samas ei tähenda see, et tegemist on pelgalt kirjanduspõhise nähtusega, mis levib ainult lugemise teel ja suulise esituse osa nende juttude levimisel oleks tühine. Tegemist on traditsiooniga, mis on paralleelselt eksisteerinud nii suulises kui kirjalikus vormis ja vastastikusel sõltuvuses.

Kui oma bakalaureusetöös lähtusin ma põhiliselt seisukohast, et trükistest mõjutatud materjal on teisejärguline ning probleemne, siis nüüd olen jõudnud seisukohale, et trükiste mõju on paratamatu ning kirjandusest lähtuvad arhiivitekstid on samaväärsed mittelaenuliste üleskirjutustega.

Kirjandus

- Aa = Aarne, Antti 1918. *Estnische Märchen- und Sagenvarianten*. (FF Communications 25). Hamina: Suomalaisen Tiedeakatemia.
- Aarma, Liivi 1990. *Kirjaoskus Eestis. 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil)*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut
- Aarne, Antti 1910. *Verzeichnis der Märchentypen*. (FF Communications 3). Helsinki: Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia.
- Aarne, Antti 1914. *Übersicht der Märchenliteratur*. (FF Communications 14). Helsinki: Suomalaisen Tiedeakatemia Kustantama.
- Anderson, Walter 1925. Läti mõjust eesti vanemas kirjanduses. – *Eesti Kirjandus*, nr. 9, lk 385-396; nr. 10, lk 408-413.
- Anderson, Walter 1933. J. H. Rosenplänteri eesti muinasjutud. – *Suomi V*: 16. Helsinki, lk 15-37.
- Anderson, Walter 1935. “Kalamehe ja tema naise” muinasjutu tšeremissi teisend aastast 1894. — Äratrükk koguteosest “Kaleviste mailt”. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad III. Tartu.
- Annist, August 1966. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad*. Tallinn: “Eesti Raamat”.
- Apo, Satu 1986. *Ihmesadun rakenne. Juonien tyypit, pääjaksot ja henkilöasetelmat satakuntalaisessa kansansatuaineistossa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- AT = Aarne, Antti; Thompson, Stith. *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*. FF Communications 184. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. 1961.
- ATU = A. Aarne, S. Thompson, H.-J. Uther. *The Typus of International Folktales. A Classification and Bibliography*. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction. (FF Communications 284). – Part II: Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales. (FF

Communications 285). – Part III: Appendices. (FF Communications 286).
Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004.

Alttoa, Villem 1977. *Eesti kriitika 19. sajandil*. Tallinn: Eesti Raamat.

Beyer, Jürgen 2000. Ilmutusjuttude teisenemisest Saksamaal ja Skandinaavia maades aastatel 1350-1700. – *Mäetagused* 14. Hüperajakiri. Toim. M. Kõiva, A. Kuperjanov, K. Salve. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, lk 62-82.

Beyer, Jürgen 2003. Ajalooline jutu-uurimine. – *Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*. Koostanud T. Jaago, Tartu, lk 81-91.

Bolte; Polívka 1930 = Bolte, Johannes; Polívka, Georg. *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. IV Band. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1930.

Bottigheimer, Ruth 2003. The Ultimate Fairy Tale: Oral Transmissiion in a Literate World. – *A Companion To the Fairy Tale*. Ed. H. E. Davidson, A. Chaudhari. Cambridge. pp 53-70.

Dégh, Linda 1995. What Did The Grimm Brothers Give To and Take from The Folk? – *Narratives In Society. A Performer – Centered Study of Narration*. FF Communications 255. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. pp 263-282.

Dundes, Alan 2002. *Kes on rahvas? Valik esseid folkloristikast*. Tallinn: Varrak.

Eisen, Matthias Johann [1893]. *Kuninga-jutud. Rahva suust kokku korjatud*. Tallinn: K. Laurmann'i raamatukauplus. 2. trükk 1906. *Kuninga-jutud. Kuningatest, kuninga poegadest, kuninga tütardest ja kuninga tütarde väimeestest. Rahva suust kokkukorjatud*. Tartus: Trükitud Hermann'i trükikoja kulu- ja kirjadega.

Eisen, Matthias Johann 1911. *Eesti ennemuistsed jutud*. Suurest kogust kokku põiminud M. J. Eisen. Tartus: K Sööt'i trükikoja trükk ja kirjastus.

ER 2000 = *Eestikeelne raamat 1525-1850*. Toim. E. Annus. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2000.

ER 1995 = *Eestikeelne raamat 1851-1900 I A-Q, II R-Y*. Toim. E. Annus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1995.

- EKA I = *Eesti kirjanduse ajalugu* I köide. Esimestest algetest 19. sajandi 40-ndate aastateni. Toim. A. Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- EV 1980 = *Eesti vanasõnad I 1-5000*. Toim. A. Krikmann ja I. Sarv. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- Grätz, Manfred 1988. *Das Märchen in der deutschen Aufklärung. Vom Feenmärchen zum Volksmärchen*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Haljaspõld, Herbert 1932. "Reinuvader Rebane" ja maailmakirjandus. — *Eesti Kirjandus*, nr 10, lk 481-486.
- Järv, Risto 1999. Vale-Jüri kiusatus. Valekangelasest "Lohetapja" (AT 300) põhjal. — *Lohetapja*. Pro Folkloristica VI. Toim. M. Hiemäe, J. Oras, K. Tamm. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 52-69.
- Järv, Risto 2002. "Ehe" ja "ehitud". Mõnest autentsusprobleemist 19. sajandi muinasjutukirjapanekutes. — *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 20. Tartu, lk 157-180.
- Järv, Risto 2004. Jaan Sandra isikupärased muinasjutud. — *Kahrukõrvaga Ivvan. Valimik setu ja Vastseliina muinasjutte Jaan Sandra kirjapanekutest*. Tartu, lk 276-287.
- Järv, Risto 2005. *Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus*. Dissertatsioon. Tartu
- Kallas, Oskar. Chr. v. Schlegeli kirjeldused eestlaste elust. — *Postimees*. 1897, nr 18-23. 29-31; 1898, nr 18-22, 23-24.
- Kaliambou, Maria 2007. Populärmärchen und populärer Roman: Ein "Dialog" zwischen den Gattungen. — *Fabula*. 48. S 60-72.
- Kalmre, Eda 1989. "Tuhkatriinu" (AT 510A) eesti rahvatraditsioonis. — *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed*. Uurimusi XII Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks. Eesti NSV Teaduste Akadeemia F. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Tallinn: Eesti Raamat, lk 137-145.
- Kippar, Pille 1986. *Estnische Tiermärchen. Typen- und Variantenverzeichnis*. Zusammengestellt von Pille Kippar. FFC 237. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

- Kirsell, Mats 1862. *Wiis kentsakat ennemuistest jutto*. Nore rahwale aiawiteks kirotud. Tartus. Trükkitud ja müa H. Laakmanni jures.
- Krikmann, Arvo 2001. Viimane pikk pilk "Proverbia septentrionalia" valmimisloole. – *Paar sammukest XVIII*. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 11-114.
- Kunder, Juhan 1885. *Eesti muinasjutud*. Eesti Kirjameeste Seltsi toimetused 65. Korjanud ja ülesse kirjutanud J. Kunder. Rakvere: G. Kuhs.
- Kõrv, Jakob 1881. *Eesti-rahwa muiste-jutud ja wanad-kõned*. Kirja pannud Jakob Kõrw. Esimene kimbukene. Wiljandis: Trükitud F. Feldti kirjadega.
- Laugaste, Eduard 1935. Raamat folkloristliku rahvatraditsiooni edasikandjana. *Eesti Kirjandus* nr. 10, lk 445-454.
- Laugaste, Eduard 1977. *Eesti rahvaluule*. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus.
- Laurimaa, Katri 1999. *Muinasjutu "Vahetatud naine" (AT 403B) eesti teisendid rahvusvahelises kontekstis*. Magistritöö. Tallinna Pedagoogikaülikool. Käsikiri TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna raamatukogus.
- Loorits, Oskar 1928. Natuke eesti rahvajuttude statistikat. — *Eesti Kirjandus*, nr 12, lk 638-642.
- Loorits, Oskar 1934. Kujutelmade ja motiivistiku päritolust ja vanadusest. – *Eesti Rahva Muuseum XXV aastat*. Äratrükk Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamatust IX – X. Tartu, lk 165-175.
- Loosme, Ingrid 1966. 1860.-1870-ndate aastate juturaamat ja selle lugeja. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed*. Uurimusi ja materjale IV. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tartu, lk 58-100.
- Muhel, Ernst 1867. *Wiis kenna jutto*. Ma rahwale aiawiteks luggeda wäljaantud. Tõlk. E. M...l. Tartus. Trükkitudja müa H. Laakmanni jures.
- Noodla, Kaja 1975. Eesti raamatu lugejast möödunud sajanditel. – *Looming* nr 8, lk 1366-1379.

- Noodla, Kaja 1986. Eesti raamatu lugeja 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed*. Uurimusi XI. Tagasivaateid kirjanduslukku. Tallinn: Eesti Raamat, lk 8-30.
- Paucker, C. J. 1847. C. H. J. Schlegel's Leben und Schriften. Vorgetragen am 15. September 1843 in der öffentlichen Versammlung der Allerhöchste bestätigten esthl. litter. gesellschaft von deren Vice-Präsidenten Dr. C. J. Paucker. – *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*. Mit Unterstützung der esthländischen litterarischen Gesellschaft herausgegeben von Dr. J. G. v. bunge. Band V. Dorpat, Verlag von Franz Kluge.
- Päss, Elmar 1928. Rahvalaulu kirjanduslikust levimisest. – *Eesti Kirjandus* nr. 9, lk 470-482.
- Reiman, Villem 1907. Kullakaevajad. – *Kivid ja killud*. Esimene osa. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused, nr 1. Tartu: Postimees, lk 66–67.
- Röth, Diether 1998. *Kleines Typenverzeichnis der europäoschen Zauber- und Novellenmärchen*. Göttingen: Schneider Verlag Hohengehren.
- Saukas, Rein 2005a. *Eesti mõistatuste allikalugu I. Reetor 5*. Toim. Arvo Krikmann. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Saukas, Rein 2005b. *Eesti mõistatuste allikalugu II. Reetor 6*. Toim. Arvo Krikmann. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Saukas, Rein 2007. *Eesti mõistatuste allikalugu III. Reetor 7*. Toim. Arvo Krikmann. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Schenda, Rudolf 1993. *Von Mund zu Ohr. Baustein zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schlegel, Christian Hieronymus Justus v. 1830. *Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815*. Fünftes Bändchen. Meiningen, S. 179–194.
- S[chlegel, Christian Hieronymus Justus] 1896 [1787]. Volksgedichte der Esthnischen Nation. – *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. Sechszehnter Band. 4. Heft. Dorpat: Druck von T. Mattiesen. S. 268-280.
- Tampere, Herbert 1976. Rahvaluulet Chr, H, J, Schlegeli reisilt Eestimaale 1807. aastal. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat 21* [1975]. Tallinn, lk 105-124.

- Tedre, Ülo 1965. Kirjanduse ja rahvaluule suhetest. Mõningaid kokkuvõtteid ja uurimisülesandeid. – *Keel ja Kirjandus* nr. 11, lk 650-656; nr. 12, lk 734-740.
- Tedre, Ülo 1999. *Martin Sohberg ja rahvalaul*. – Eesti Keele Instituudi Toimetised 4. Tallinn.
- Titon, Jeff Todd 2003. Text. – *Eight Words for the Study of Expressive Culture*. University of Illinois Press: Urbana&Chicago, pp 67-98.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2003a. “Kinder- und Hausmärchen” eesti imemuinasjuttude allikana. – *Teekond*. Pro Folkloristica X. Toim. M. Hiimäe, K. Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 183-196.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2003b. Rahvaraamatute mõju eesti imemuinasjuttudele vendade Grimmide eestinduste põhjal. Bakalaureusetöö. Tartu. Käsikiri TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna raamatukogus.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2005. Vanimatest imemuinasjuttude kirjapanekutest, nende koopiatest ja trükiversioonidest. — *Aega otsimas. Pro Folkloristica, XII*. Toim. M. Hiimäe, K. Labi, Tartu, lk 151-164.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2006. Rahvajuttude vahendaja Martin Sohberg. — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 973-984.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2008. Vaade M. J. Eiseni koostatud rahvajutukogumikele. — *Tonditosin. Pro Folkloristica, XIV*. Toim. M. Hiimäe, L. Saarlo, Tartu, lk 236-251.
- Uther, Hans-Jörg 1996. *Brüder Grimm. Kinder- und Hausmärchen*. Vierter Band: Nachweise und Kommentare. Literaturverzeichnis. Nach der Grossen Ausgabe von 1857, textkritisch revidiert, kommentiert und durch Register erschlossen. Herausgegeben von Hans-Jörg Uther. München: Eugen Diederichs Verlag.
- Uther, Hans-Jörg 2004 = Introduction – Teoses: *ATU*, pp. 7-15.
- Vahtramäe, Ell 2002. Kogumistöö initsiaatoritest seoses muinasjuttuvaramuga Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes. – *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 20. Tartu, lk 62-81.

- Vahtramäe, Eil 2003. *Muinasjututüüp "Abistaja nimi" Eesti Rahvaluule Arhiivis*. Magistritöö. Tartu. Käsikiri TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna raamatukogus.
- Valk, Ülo 2005. Establishment of the Estonian Folklore Collections and the Concept of Authenticity. – *Volkskundliche Grossprojekte: ihre Geschichte und Zukunft. Hochschultagung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde in Rostock* [vom 9. bis 11. November 2002]. Münster: Waxmann, pp 33-38.
- Viidalepp, Richard 1967. Järelsõna. – *Eesti muinasjutud*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 465-486.
- Viires, Ants 1959. Chr. H. J. Schlegeli "Reisen in mehrere Russische Gouvernements" etnograafilise allikana – *Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVI*. Tallinn, lk 249-274.
- Vinkel, Aarne 1961. Kreutzwaldi osast eesti rahvaraamatu arengus. – *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja Materjale II*. Tartu, lk 41-74.
- Vinkel, Aarne 1966. *Eesti rahvaraamat*. Ülevaade 18. ja 19. sajandi lugemisvarast. Tallinn: Eesti Raamat.
- Wesselski, Albert 1931. *Versuch einer Theorie des Märchens*. Prager Deutsche Studien 45. Reichenberg i. B.: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus.
- Willmann, Friedrich Wilhelm, 1775. *Juttud ja Teggud kui ka Monningad Öppetussed mis maiapiddamise pärrast tarwis lähtwad. Eestima=rahvale heaks on üllespannud, Reedik Willem Willmann, Öppetaia Karja=Kirriko peäle, Saaremaale*. Tallinnas trükitud Lindworse kirjadega, 1782. – "Loomingu Raamatukogu", nr 47-52. Tallinn: Kirjastus "Perioodika".

Summary

Mutual Influences between Estonian Oral Narrative Tradition and Publications as They Appear in Fairytales.

From the very beginning of folklore studies (Johann Gottfried Herder, Jacob ja Wilhelm Grimm) folk tradition is considered to be something archaic dating back to the earliest times. It is said to be related to oral tradition referring to the illiterate. In case of classical genres, including fairytale (wondertale, *Märchen*, ATU 300-749), it is assumed that they have been spreading mainly by oral means and the influence of written word in Estonian folklore, as in traditional folklore generally, is unwelcome and often considered not authentic.

The great collection period of Estonian oral folklore took place while most of the population was literate already. At the same time the consumption of books and the variety of publications increased, as well as their attainability. So that the similarity between oral and written sources in our archives is expected.

Estonian folk-tales can be found in various editions published for different purposes. Traditionary texts could find their way into grammars, scientific periodicals and travel articles. In the middle of 19th century books with folkloristic content, meant for broader audience, were published. These publications appeared beside several translations of German chapbooks.

Publications containing fairytales can be divided into three categories:

- 1) publications containing fairytales translated into Estonian;
- 2) scientific and popular scientific publications where Estonian fairytales were issued;
- 3) collections containing fairytales by Estonian authors.

Altogether in four parts this dissertation concentrates on examining *fairy-tales* approachable in Estonian Folklore Archives, and their relations between publications containing such tales.

The 1st part deals with problems, which occur in studies while comparing literature with oral folklore.

The 2nd part gives a review of literacy and book-culture from the end of 18th century until the beginning of the 20th century Estonia. In the subdivision I take a look at the main published sources of *fairy-tales* – from scientific periodicals published by Estophiles (“Beiträge”, “Das Inland”) till the editions of folk-tales published by M. J. Eisen, containing folk-tales sent to him during the organized tale-collection in the end of the 19th century.

The 3rd part consists of three previously issued articles dealing with counter effect between oral folk-tale tradition and their publications. The first article “Writing down the oldest *fairy-tales*, their copies and published versions” analyses the Estophiles` work of preserving and publishing traditional texts. In the second article “Martin Sohberg, the Mediator of Folk-Tales” I concentrate on one of the most popular authors of chapbooks (books for the masses) – Martin Sohberg and his tale collections “Tale-Bearer” (“*Jututooja*” I-X, 1874-1881) comparing his tales with texts found in the archives and literary sources. The third article “A Glimpse into Folk-Tale Collections Compiled by M. J. Eisen”) touches upon the highlight period for folklore collection, the last decades of the 19th century. One of the initiators of folklore collection, Matthias Johann Eisen used to publish folk-tales sent to him as cheap chapbooks. The article offers a review of Eisen`s publishing principles and his folk-tale classification.

The 4th part of my study deals with relationship between oral folk-tale tradition and its publications. By examining relations between the archival texts and publications text- and source critical method has been used. The examined material has been studied according to archival-based observation (typological and diachronic) as well as from publication-central view. As the Grimm Brothers` tale-collection “Kinder- und Hausmärchen” has been used as a source for compiling the international tale-catalogue we can also talk about literary tale-types (ATU 410, ATU 440, ATU 450, ATU 709). Several translations of the Grimms fairy-tales have helped to achieve an enormous popularity of these tales in Estonia. Almost entirely M. Kirsell`s “Five Weird Ancient Tales” and E. Muhel`s “Five Decent Tales” (1867) have been adapted in oral narrative tradition. Due to these publications the fairytales of the Grimm Brothers: “How Six Men Got On in the World” (ATU 513A), “The Six Swans” (ATU 415), “Rumpelstiltskin” (ATU 500), “Little Brother and Little Sister”

(ATU 450), “The Three Little Men in the Forest” (ATU 403B) and “Little Snow-White” (ATU 709) have been spreading around.

Fairytales collections by Estonian authors have considerably shaped Estonian oral tradition of story-telling repertoire. By analysing the archival material the most popular collections appeared to be J. Kunder’s “Estonian Fairy-Tales” (1885) and Fr. R. Kreutzwald’s “Ancient Tales of Estonian Nation” (1866). The greatest amount of reflections have been caused by Kunder’s fairytales “Brother and Sister” (ATU 327A + 1141) and Kreutzwald’s fairytale “The Thankful Prince” (ATU 313).

Among the 5420 archival texts there are 593 borrowed texts, i.e. 10.9%. During the different collection periods the rate of recorded tales which have been influenced by publications have been stable. Probably thanks to high activity of tale-collecting (and not as much due to overwhelming reading interest) such parishes as Tõstamaa, Helme, Kadrina, Ambla, Haljala and Setumaa stand out by various examples of literary borrowings.

As several international studies have shown we cannot deal with *fairy-tales* barely in the context of oral narrative tradition. A great variety of *fairy-tales*, also described in the tale-catalogue, possess a longlasted literary tradition embracing diverse heritage from antiquity to national literature. At the same time we admit that we are not just dealing with a literary phenomenon spreading only by reading (we do not underestimate narrative tradition handed down orally!) but we see a tradition which has existed side by side with oral narrative, influencing each other and being a valuable counterpart.